

1

ԱԿԱԴ. ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ԳԱՌՆԻԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԳԱՌՆԻԻ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐԻ
ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Акад. Я. А. Манандян

ГРЕЧЕСКАЯ НАДПИСЬ ГАРИИ
И ВРЕМЯ ПОСТРОЙКИ
ГАРНИЙСКОГО ЯЗЫЧЕСКОГО ХРАМА

902.6(47.925)

1961 թ.

15-24

1911 թ.

ԱԿԱԴ. ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

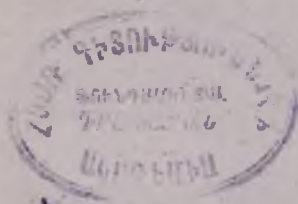
491.99-72

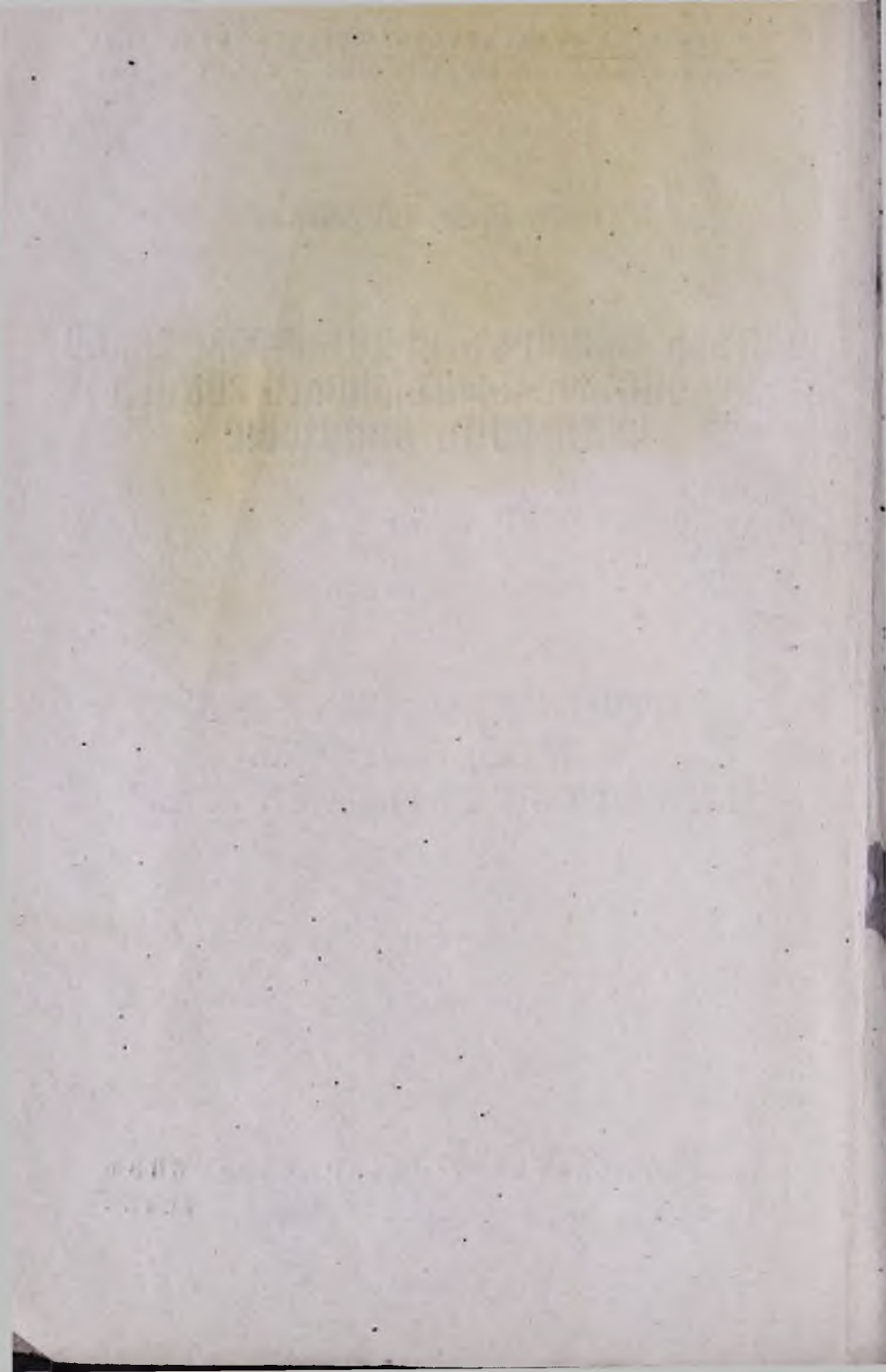
ԳԱՌՆԻԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԳԱՌՆԻԻ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐԻ
ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

1908
A II
34616

Акад. Я. А. Манандян

ГРЕЧЕСКАЯ НАДПИСЬ ГАРНИ
И ВРЕМЯ ПОСТРОЙКИ
ГАРНИЙСКОГО ЯЗЫЧЕСКОГО ХРАМА

ԳԱՌՆԻԻ ՇՈՒՆԱՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԱՌՆԻԻ ՇԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ¹

Ինչպես օրաթերթերի հոգվածներից արդեն հայտնի է, 1945 թվի հուլիս ամսվա կեսերին ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը և գյուղատնտես Յուլալ Դավթյանը, Գառնիի գերեզմանատանը շրջելիս՝ տապանաքարերից մեկի վրա նկատել էին հունական տառերով ընդարձակ մի արձանագրություն։ Այդ քարը, ինչպես նրանք հարցուփորձ անելով պարզել էին՝ համեմատարար մոտ ժամանակներում տեղափոխված է գերեզմանոց մերձակա ջրաղացից և դրվել է գյուղի ննջեցյալի գերեզմանի վրա։

Այս կարևոր գյուտից հետո՝ Գառնի մեկնած Հայկական ՍՍՌ Պատմական հուշարձանների պահպանություն կոմիտեի հատուկ հանձնաժողովը ակնատես է եղել հետաքրքիր փաստերի։

«Տարիների ընթացքում,—հաղորդում է այդ կոմիտեի նախագահի տեղակալ Վ. Հարությունյանը, —Գառնիի բնակիչները ամրոցից գերեզմանատուն են տեղափոխել մեծ քանակությամբ քաղալտե տաշված քարեր, որպես գերեզմանաքարեր։ Այդ քարերի մեծ մասը պատկանում են ամրոցի պարիսպին։ Կան մի քանի քանդակաղարդ քարեր, որոնք պատկանում են տաճարին։ Այդպիսի քարեր կան նաև գյուղի մի շարք շենքերի պատերին»։

Նորագյուտ հունարեն արձանագրությունը, ինչպես իրավացի կերպով ենթադրում են այդ հուշարձանը տեսնողները, փոխադրված է եղել ջրաղաց ամրոցի միջից և պատկանում է ներսում կառուցված շենքին։

¹ Զեկուցված է Վ. Մ. Մուրադի անվան Նրեռնի Գեոհմալոգների 25-ամյա հոբելյանական-գիտական սեսիայի պենար Նիսում, 1946 թվի ապրիլի 22-ին։

² Տե՛ս «Մոսկովյան Հայաստան», օգոստ. 31, 1945 թ., № 181։

Գտնված քարը ունի 1,3 մետր երկարություն, 0,8 մետր լայնություն և 0,6 մետր բարձրություն: Արձանագրությունը փորագրված է սալաքարի աջ կողմում և բաղկացած է ընդամենը իննը տողից: Ամեն մի տողի երկարությունն է մոտ 1 մետր, իսկ տառերի բարձրությունն է—առաջին տողում՝ 0,05, իսկ վերջին տողում՝ 0,025 մետր:

Քարի աջակողմյան եզրերը, նաև վերևը ու ներքևի աջ կողմի անկյունը, ջարդված են: Սակայն պահպանված մասերի օգնությամբ հնարավոր է ենթադրաբար լրացնել պակաս վանկերը: Օդի և անձրևի ազդեցությամբ ջնջվել են և դժվարությամբ են կարգացվում նաև մի քանի տառեր հինգերորդ, վեցերորդ և ութերորդ տողերում: Այս տառերը ևս դժվարացնում են արձանագրության ընթերցումը և նրանց վերականգնումը հնարավոր է նույնպես միմիայն ենթադրորեն:

Պրոֆ. Ստ. Լիսիցյանը «Սովետական Հայաստան»-ում տպած իր հոդվածում¹ մատնանշել է, որ իբր թե հունարեն տառերի ձևերից կարելի է եզրակացնել, որ արձանագրությունը փորագրել են երկու տարբեր ձեռք: Նրա կարծիքով՝ առաջին ձեռքը շատ թերի է իմացել հունարեն լեզուն, ուստի և երկրորդ ձեռքը հարկադրված է եղել նրա սխալներն ուղղել և իր կողմից ավելացրել է μετὰ τοῦ μαρτυροῦ բառերը՝ շատ սովելի ուշ ժամանակվա տառերով:

Պրոֆ. Լիսիցյանի այս ենթադրությունը, ինձ թվում է, ճիշտ չէ: Թեև արձանագրության մեջ հունարեն և տուրք փորագրված է երբեմն **Ε** և երբեմն **Ε**, սակայն դժվար չէ համոզվել, որ այդ երկու տարբեր գրության ձևն էլ վերագրվելու են միևնույն փորագրչին, որովհետև նույն տողերի մեջ հանդիպում են թե **Ε** և թե **Ε** գրությունները: Իսկ արձանագրության վերջում տոῦ μαρτυροῦ խոսքերը պարզապես շարունակությունն են արձանագրության և չեն կարող համարվել երկրորդ ձեռքի և ուշ ժամանակվա հավելված:

Արձանագրության բնագրի ընթերցման համար ես ունեի ձեռքիս տակ երեք լուսանկար՝ երկու մեծ և մեկ փոքր:

Համաձայն չլինելով պրոֆ. Լիսիցյանի «Սովետական Հայաստան» թերթում տպած հունարեն բնագրի ընթերցման և նրա

¹ «Գառնիի առճառի հունարեն արձանագրությունը», 23 սեպտ. 1945 թ.,

առաջարկած Թարգմանության¹ արձանագրությունը ես կար-
դում եմ ու Թարգմանում բոլորովին այլ կերպ:

1. ΗΛΙΟΣ [ΤΙΡΙΑΔΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ]·

էլիոս [Տիրիդատես Թագավոր]

2. ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ ΑΝΑ[ΣΣΩΝ]

Մեծ Արմենիայի իշխելով

3. ΩΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ Α[Υ]ΚΤΙΣΕ ΝΑ[ΟΝ]

որպես գերագույն տեր վերստին կառուցեց տաճարը

4. ΒΑΣΙΛΕΥΣ(Σ)Α ΤΟΝ ΑΝΙΚΗΤΟΝ ΚΑΣ[ΕΙ]

արքայադասեր (համար) անհաղթելին քրոջ

5. Α[Υ]ΤΟΥ Ε[Ξ] ΑΝΘΗΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΥ[ΑΣ]

իր ի խնդրո Թագուհուն

6. ΜΕ[ΓΑΛ]Ε(Ι)ΑΣ. ΥΠΟ Ε[Ξ]ΟΥΣΙΑ ΣΤΕ[Γ]ΑΝ[ΟΥ]

մեծաշուք. ներքո հովանու շենքի

7. ΑΙΤΟΥΡΓΟΣ ΤΩ ΜΕΓΑΛΩ Σ[ΕΜΝΩ](?)

աղոթողը մեծն սրբին (?)

8. ΜΕ[ΔΕ]Α ΜΑΘ[ΗΤ]Ω ΚΑΙ ΕΥΧ[ΑΡΙΣΤΙΑΝ]

երգեր թող խորհե և գոհություն

9. ΤΟΥ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ.

ավետարանման (համար):

Առաջին տողի մեջ պարզ կարդացվում է միայն ΗΛΙΟΣ
բառը, իսկ Տիրիդատես անունը, որից պահպանվել են տառերի
ներքևի ծայրերը, վերականգնվում է ենթադրորեն: ΗΛΙΟΣ բա-
ռը կարող է նշանակել արև, բայց կարող է նաև հասկացվել իբ-
րե էլիոս (Aelius) անձնական անուն, որ գործածական էր հոռ-
մեական ժամանակաշրջանում:

Ներքև մենք կտեսնենք, որ հունարեն այս արձանագրու-
թյունը վերագրվելու է Տրդատ Մեծին, որին մասնակ հասակում
փախցրել էին հռոմայեցոց կողմը և որը սնվել ու մեծացել էր
նրանց մոտ: Ուստի և միանգամայն հնարավոր է, որ իր Aelius
մականունը նա կարող էր ստացած լինել հռոմեական երկրում:
Ինչպես հայտնի է, նաև Հայաստանի Բակուր Թագավորը (մո-

¹ Գրոթ. Լիւիցյանի Թարգմանությունը հեռակալն է՝ «Արև Տիրիդատես, Մեծ Արմենիայի անարժան պես կառուցեց տուն (տաճար) Թագուհու համար՝ անպարտելի (հզոր)՝ հարազատ եղբոր կազմից՝ վեր մեծ Թագավորական աղա-
բանքից, աստվածներին հովանու ներքո, աշխարհիկ (քաղաքակենցաղ), աղոթք
ուղղող մեծ քարայրին... և զվարճադրոս»:

տավ. 160—163), որը գահազուրկ էր արվել, Հռոմ էր տարվել և այնտեղ իր եղբորը մահարձան էր կանգնեցրել՝ Հռոմում հայտաբերված այդ տապանազրի վրա անվանված է Ավրելիոս Բակուրոս Թագավոր Մեծ Հայաստանի»¹

Առաջին տողի վերջում «Տիրիգատես» անունից հետո նկատելի են մի այլ բառի աղոտ հետքերը, որը, նկատի առնելով տարածությունը մինչև տողավերջ, կարող էր լինել ΒΑΣΙΛΕΥΣ, Այդ ավելի քան հավանական է, որովհետև արձանագրության սկզբում պետք է գրված լիներ Տրդատի պաշտոնական տիտղոսը՝ «էլիոս Տիրիգատես Թագավոր Մեծ Արմենիայի»։ Հենց այս տիտղոսը, ինչպես մասնացույց է արել Ռոստովցերը,² կրում են Բակուրը վերոհիշյալ արձանագրության մեջ ու նաև ինքը Տրդատ Մեծը Ագաթանգեղոսի պատմական երկում³

Երկրորդ տողի վերջում պակաս տառերը կարելի է լրացնել տարբեր կերպով։ Ես առաջարկում եմ կարդալ այդ տառերը ΑΝΑ[ΣΣΩΝ], այսինքն՝ «իշխելով»։ Ուշագրավ է, որ Տրդատ Մեծի պաշտոնական տիտղոսից հետո կարևոր է համարվել հիշատակել, որ նա Գառնիի տաճարը վերստին կառուցել է, իշխելով երկրում «որպես գերագույն տեր» (δεσπότης)։ Ինձ թվում է, որ Տրդատ Մեծի սովբերեն իրավասության այս հիշատակումը կարող է մի ակնարկ լինել, որ Գառնիի շրջանը նրա ժամանակ չէ եղել արքունի երկրի մաս, այլ գտնվել է նրա վասալներից որևէ մեկի իշխանության տակ։ Գառնիի նկատմամբ, որը նշանավոր բերդ էր, ըստ երևույթին, նա տիրակալական հատուկ իրավունք է ունեցել, որը շեշտված է արձանագրության մեջ։

Երրորդ տողի մեջ երրորդ և չորրորդ բառերը պետք է կարդալ «չ թե ΑΙΚΤΙΣΕ»,⁴ որ անիմաստ է, այլ ΑΥ ΚΤΙΣΕ «վերստին կառուցեց»⁵։ Ուշադրության արժանի է, որ ΕΚΤΙΣΕ անորոշ անցյալը արձանագրության մեջ գործ է ածված առանց Ε հավելման, ինչպես որ այդ սովորական էր Հռոմեոսի մոտ և բա-

¹ S⁸u Corpus Inscr. Graec. 6559=Dittenberger Or. 382.

² М. Ростовцев, Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб. 1911. էջ 16.

³ S⁸u Paul de Lagarde, Agathangelus, Göttingen, 1887, 14, 30 ևն.

⁴ S⁸u «Մովեսական Հայաստան», 23 օկտ. 1945 թ., № 201.

⁵ Որ Տրդատ Մեծը, հավանաբար, վերանորոգողը պիտի լիներ Գառնիի տաճարի՝ այդ ուղիղ մասնաշենք է Ալիշանը. տե՛ս Այբարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 363.

նաստեղծական այլ երկերում: Երրորդ տողի վերջում, ինչպես ճիշտ որոշել է Լիսիցյանը,¹ պետք է լրացնել երկու պակաս տառերը՝ NA[ON] «տաճար»:

Զորրորդ և հինգերորդ տողերում ΒΑΣΙΔΙΣ(Σ)Α և ΒΑΣΙΛΕΙΑ բառերը, որ նշանակում են «թագուհի, իշխանուհի, արքայադուստր», ես թարգմանում եմ տարբեր իմաստով՝ ΒΑΣΙΔΙΣ(Σ)Α «արքայադուստր» և ΒΑΣΙΛΕΙΑ «թագուհի»: Ընդունելով, որ արձանագրությունը վերագրվելու է, ինչպես այդ ճիշտ վկայում է Խորենացին, Տրդատ Մեծին՝ ես հավանական եմ համարում, որ վերջինս վերահասուցել էր ամրոցը իր Խոսրովիդուխտ քրոջ համար Աշխեն թագուհու խնդիրքով: Զորրորդ տողի վերջում պակաս են երկու տառ՝ ΚΑΣ[ΕΙ] «քրոջ»: Նաև հինգերորդ տողի վերջին տառերը վերականգնվում են առանց դժվարություն՝ ΒΑΣΙΛΕΙ[ΑΣ]:

Պետք է ասել, որ Ստ. Լիսիցյանը իր վերոհիշյալ հոգվածում E[Ξ]ANTHΣ ΒΑΣΙΛΕΙ[ΑΣ] կարդում է E[Ξ]AN THE ΒΑΣΙΛΕΙ[ΑΣ] և թարգմանում է «վեր թագավորական ապարանքից»: Այս թարգմանությունը, անտարակույս, սխալ է, որովհետև հունարենում E[Ξ]AN բառ գոյություն չունի, իսկ ΒΑΣΙΛΕΙΑ նշանակում է ոչ թե «ապարանք», այլ «թագուհի, իշխանուհի, արքայադուստր» և կամ «թագավորություն, թագավորական իշխանություն»:²

Վեցերորդ տողը, որի մեջ կան ավերված և պակաս տառեր՝ պետք է կարդալ, իմ կարծիքով, այսպես՝

ME(TAΛ)E(I)ΑΣ. ΥΠΟ E[Ξ]ΟΥΣΙΑ ΣΤΕ(T)ΑΝΟΥ.

Լիսիցյանի ընթերցումը՝ ΥΠΟ ΘΕΟΥΣΙ ΑΣΤΕΙΑΝ ճիշտ չէ:

Յոթերորդ տողի վերջին բառը ես ենթադրաբար լրացնում եմ և կարդում Σ[ΕΜΝΩ](?) «սրբին»: Լիսիցյանի ընթերցումը Σ[IH] «քարայրին, անձավին» թեև հնարավոր է, բայց հավանական չէ: Եթե ճիշտ համարելու լինենք նրա ընթերցումը՝ պետք է ենթադրենք, որ Այբիվանքը գոյություն է ունեցել իբրև քրիստոնեական սրբավայր դեռևս Տրդատ Մեծի ժամանակ:

Ութերորդ տողում առաջին երկու բառը խիստ փնտրված են

¹ Սովետական Հայաստան, № 301, 1945 թ.:

² Պարզ կերպով սխալ է և անընդունելի նաև Լիսիցյանի թարգմանությունը արձանագրության 6—9 տողերի: Ուստի ներքև առվում եմ միայն իմ լուսաբանությունը:

և դժվար են կարդացվում: Այդ բառերը, ինչպես ես եմ ենթադրում, հնարավոր է թերևս կարդալ ME[AE]A MATH[TO], ենթադրելով երկրորդ բառը հրամայական եղանակի երրորդ դեմք μᾶτεώ, μᾶτημι բայի, որ նշանակում է «վորոնեմ, խորհեմ, հետամտեմ»:

Յոթերորդ, ութերորդ, իններորդ տողերում λίσουργος «սպասավոր, պաշտոնյա, աղոթող», εὐχαριστία «գոհություն, շնորհակալություն» և μαρτύριον «վկայություն, ավետումն, քարոզություն» բառերի գործածությունը, որ սովորական էին ուշ շրջանի քրիստոնեական-կրոնական երկերում՝ մի պարզ նշան է, որ արձանագրությունը գրված է ոչ թե Տրդատ Ա-ի, այլ Տրդատ Մեծի ժամանակ, ինչպես այդ ճիշտ մատնանշել է խորենացին: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ բառը, հավանորեն, նշանակում է այստեղ, ինչպես և Նոր կտակարանում, «ավետումն, ավետարանություն, քարոզումն ավետարանի»¹:

Արձանագրության հունարեն բնագրի բոլոր այս ճշտումներն ու լրացումները, որ հավանական են թվում, թեև տեղ-տեղ կարող են առարկելի համարվել, սակայն հնարավոր այդ առարկությունները չեն կարող ըստ իս փոխել արձանագրության ընդհանուր իմաստը, որն իմ նոր լուսաբանությամբ, ինչպես տեսնում ենք, ունի հետևյալ բովանդակությունը.

«Էլիոս Տիրիզատես թագավորը Մեծ Հայաստանի, իշխելով որպես գերագույն տեր՝ վերստին կառուցեց տաճարը, անհաղթելին, իր քրոջ արքայադստեր համար մեծաշուք թագուհու խնդիրքով: Շենքի հովանու ներքո սպասավորողը թող երգեր խորհե մեծ սրբին, նաև գոհություն ավետարանման համար»:

* * *

Նորագյուտ արձանագրության մեր նոր լուսաբանությունը, ինչպես տեսնում ենք, ճշտվել համապատասխանում է խորենացուցումանը, որ Դառնիի հունարեն արձանագրությունը պատկանում է Տրդատ Մեծին: Պատմահոր այդ կարևոր վկայությունը,

¹ *§ 55* Griechisch-Deutsches Schulwörterbuch von Dr. G. E. Benseler, Achte Auflage, Leipzig, 1886, էջ 518.

որ կարոտ է մանրամասն քննության, մեջ եմ բերում աշխարհաբար թարգմանությամբ և գրաբար:

Պորենացի, գիրք II, գլ. 2, էջ 241—242 (Տիգրիս, 1913)՝

«Այս ժամանակ [Արիստակեսի Նիկիայից վերադառնալուց հետո] Տրդատը վերջացնում է Գառնիի շինությունը, որը որձաքար ու տաշած քարերից էր, որոնք իրար էին կպցրած երկաթե գամերով և կապարով: Նրա մեջ նա շինեց նաև տուն հովանոց՝ մահարձաններով, սքանչելի դրվագներով ու բարձրաքանդակներով՝ իր Պոսրովիդուխտ քրոջ համար, և նրա վրա գրեց իրեն հիշատակը հունարեն գրերով»:

[«Ջայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուած ամրոցին Գառնույ զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթազամ և կապարով մածուցյալ, յորում շինեալ և տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրօշուածովք, բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իւրոյ Պոսրովիդիտոյ, և գրեալ ի նմա զյիշատակ իւր հելլենացի գրով»]:

Պորենացու այս վկայություններից, որոնց մեջ կարևոր ու ճշգրիտ տեղեկություններ են հաղորդված Գառնիի ամրոցի և նրա մեջ գտնվող շենքի մասին՝ դժվար չէ կռահել, որ պատմահայրն ինքն անձամբ եղել է Գառնիում և տեսել է ու կարդացել հունարեն արձանագրությունը: Նա միանգամայն ճիշտ է որոշել, որ իր տեսած հունարեն արձանագրությունը, որը պարզապես այժմյան նորագյուտ արձանագրությունն է՝ պատկանում է Տրդատ Մհծի ժամանակին: Նա նմանապես ուղիղ է մատնանշել, որ վերջինս Գառնիի ամրոցը կառուցել էր իր քրոջ համար, որին ինքը, հավանական ենթադրություն անելով՝ նույնացրել է Ագաթանգեղոսի մոտ հիշատակված Պոսրովիդուխտի հետ: Սակայն, ինչպես այժմ արձանագրության մեր ընթերցումից երևում է, Պորենացու ուշադրությունից վրիպել է, որ Գառնիի ամրոցը և նրա մեջ գտնվող տաճարը կառուցված են եղել Տրդատ Մհծից առաջ և որ վերջինս, ինչպես ասված է արձանագրության մեջ՝ այդ շինությունները միայն վերանորոգել էր:

Պորենացու հատվածի մեջ ուշադրավ է նրա վկայությունը «տուն հովանոց»-ի «մահարձան»-ների մասին, որ էմիլը թարգմանել է «КОЛОННЫ» (1893 թ., էջ 138), Պորեն Ստեփանեն՝ «սյուներ» (էջ 234) և Մալխասյանը՝ «արձաններ» (էջ 163): Իրապես, Պորենացու վկայությունը, ըստ երևույթին, վերաբերում է ոչ թե Գառնիի տաճարի սյուների, այլ երիտասարդնե-

րի բարձրաքանդակ պատկերներին, որ գտնվում էին տաճարի մուտքի աստիճանների երկու կողմում: Այս «մահարձան»-ները, ինչպես և տաճարի մյուս զարդերը, խորհնացին տեսած է եղել, ամենայն հավանականությամբ, ինքը իր աչքերով:

Տարբեր կարծիքներ են հայտնված նաև խորհնացու հատվածում հիշատակված «տուն հովանոց»-ի նշանակության մասին: Էմինը «տուն հովանոց» թարգմանել է «ВѢЛІА» (էջ 138), խորհն Ստեփանեն՝ «ամառնային տուն, հովանոց» (էջ 224), իսկ Մալխասյանը՝ «անորոշ կերպով «հովանոց» (էջ 163): Բոլորովին այլ մեկնություն է ապլիս «հովանոց» բառին Թ. Թորամանյանը:

«Հովանոց բառը, մեր կարծիքով, հոմանիշ պետք է լինի, — ասում է Թորամանյանը, — խորանին՝ գործածության նպատակի տեսակետով, միայն ձևով տարբեր էր: Ամենայն հավանականությամբ, խորանները բոլորակ կամ բաղմանկյունի էին, իսկ հովանոցները՝ քառակուսի: Գագիկ Արծրունիի շինել տված խորանները, ըստ Թովմայի, անկյունավոր էին, իսկ խորհնացու՝ Տրդատին վերագրված հովանոցը Գառնիի մեջ՝ քառակուսի է: Հովանոցները, ըստ երևույթին, միշտ քարաշեն եղած են. փայտաշենի մասին վկայություն չեմ տեսած ոչ մի տեղ, բայց կարող էր նաև փայտաշեն ալ շինվել, նայելով իր հատկության: Ինձ կթվի, թե հովանոցներ եթե ընդհանրապես ապարանքի մոտը կամ հեռուն անջատ կշինվեին, այնուամենայնիվ, երբեմն անորոշ ակնարկներ կան, որ կարծել կուտան, թե ապարանքի շենքերու որևէ մասերու վրա ալ հովանոցներ շինված են»:¹

Թորամանյանի լուսաբանությունը, ինչպես տեսնում ենք, տարբեր է Էմինի, Ստեփանեի և Մալխասյանի վերոհիշյալ թարգմանություններից: Թորամանյանը «տուն հովանոց» համարում է ապարանքի մաս, այսինքն՝ «քառանկյունի քարաշեն խորան», իսկ թարգմանիչները՝ «հովնոցային տուն» կամ «ամարանոց»: Ճիշտ է, ըստ երևույթին, թարգմանիչների տված լուսաբանությունը: Ինչպես հայտնի է, խորհնացու մոտ «ամարանոցի» իմաստով գործ է ածված «հովանոց» բառը նաև նրա Պատմության մի այլ հատվածում: Պատկերով այն մասին, թե ինչպես վա-

¹ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական հարաբարդականության պատմության, Երևան, 1942, էջ 367:

դարչակ թագավորը բարեկարգում էր Հայաստանը՝ Խորենացին հաղորդում է, որ

«[Վաղարշակը] գեղեցիկ կերպով կարգավորեց իր երկիրը և թե լեռնային և թե ջերմային տեղերը հավասար կերպով դարձրեց իր թագավորութան վայելչության համար բարեխառն ու նման գեղեցկությամբ վայրեր. նա պատրաստեց ամառնային ժամանակի համար հովանոցներ, երբ շրջելու լինեի հյուսիսի կողմերը»:

[«Գեղեցիկ իմն կարգելով գերկիրն, հաւասարելով զլեռնայինն և զջերմահոտն ի բարեխառն և ի զուգագեղեցիկ վայելչութիւն իւրոյ թագաւորութեանն. ամառնային ժամանակին հովանոցս պատրաստելով, յորժամ զհյուսիսեաւ երթիցէն»]:¹

Պարզ է, ուրեմն, որ Խորենացին Գառնիի ամրոցը համարել է ամառանոց, որ Տրդատ Գ-ը կառուցել էր իր քրոջ Խոսրովի-դուխտի համար:

Գտնվելով Խորենացու վկայության ազդեցության տակ՝ Թորամանյանը նույնպես կարծում է, որ իբր թե հաստատ տվյալներ կան, որ Գառնիի ամրոցի մեջ գտնվող շենքը «բնավ կռապաշտական տաճար չէ, այլ արքայական ընդունելության դահլիճ է և կամ, ինչպես Խորենացին է ասում, հովանոց է»»²

Նորադյուռ հունարեն արձանագրության ընթերցումը այժմ, ինչպես տեսնում ենք, մեզ ցույց է տալիս, որ այդ հուշարձանը կառուցված է եղել Տրդատ Մեծից շատ և շատ առաջ և չէ կարող համարվել Խոսրովիդուխտի «հովանոց», ինչպես այդ ենթադրել է Խորենացին: Ճիշտ պետք է համարել, ըստ երեւոյթին, այն գիտնականների և ճարտարապետների կարծիքը, որոնք նույն այդ շենքը համարում են հեթանոսական տաճար, մեհյան»³

* * *

Նորադյուռ արձանագրության մեջ հիշատակված են, համաձայն իմ առաջարկած նոր ընթերցման, Տրդատ Մեծի քույրը և նրա կինը, որն անվանված է «մեծաշուք թագուհի»: Գծվար չէ ըստ այսմ համոզվել, որ սրանցից առաջինը Ագաթանգեղոսի

¹ Տես Խորենացի, II, գլ. 2, էջ 108 (Տփղիս, 1913):

² Տես «Նյութեր», էջ 282:

³ Տես J. Morier, A second journey through Persia, Armenia and Asia Minor, London, 1818, էջ 339: Համեմատե՛ նաև Н. Я. Мавр, Кавказ и памятники его духовной культуры, Петроград, 1918, էջ 15:

մոտ հիշատակված «մեծ օրիորդ խորհրդակցություն» է, որը Հայաստանում ականավոր գեթ էր կատարել քրիստոնեություն տարածման ընթացքում, իսկ երկրորդը՝ թագավորի կին Ալեքսանդրին է:

Տրդատ Մեծի քրոջ և կնոջ հիշատակությունը արձանագրության մեջ կարևոր մի մատնանշումն է, անշուշտ, որը ցույց է տալիս, որ խորհրդակցություն և Ալեքսանդրի մասին Ագաթանգեղոսի ու խորենացու վկայությունները, ըստ էության, պատմական են և ոչ վիպական:

Այս խնդրի վրա անհրաժեշտ է մի փոքր կանգ առնել, որովհետև վերջերս Մ. Աբեղյանը իր «Հայոց հին գրականության պատմության» առաջին հատորում խիստ նվաստացրել է Ագաթանգեղոսի պատմական արժեքը և աշխատել է ցույց տալ, որ Մեծի խորհրդ անունով հայ թագավոր երրորդ գարում գոյություն չէ ունեցել և որ հայկական աղբյուրներում հիշատակված խորհրդ Մեծը վիպական ստեղծական անձ է:¹ Նրա նոր այս կարծիքը, որ մանրամասն պատճառաբանված է վերոհիշյալ աշխատության չորրորդ հավելվածում՝ իմ կարծիքով, սխալ է և անընդունելի: Հայ և օտար աղբյուրների ուշադիր քննությամբ պարզվում է, ընդհակառակը, որ երրորդ գարում խորհրդ թագավորի գոյությունը բնավ մեջտեղից չէ վերանում:

Այդ գարում Հայաստանում գոյություն են ունեցել խորհրդ անունով նույնիսկ երկու թագավոր՝ Վաղարշի որդի խորհրդ Ա-ը և Տրդատ Մեծի հայրը՝ խորհրդ Բ-ը: Աբեղյանի մատնանշած պատմական ու բանասիրական երկերում խառնաշփոթումները առաջ են եկել մասամբ այն պատճառով, որ սխալ էր հասկացվել Կասսիուս Դիոնի վկայությունը Սանատրուկի որդի Վաղարշի մասին:

Հայտնի է այժմ, որ վերջինս թագավորել էր Հայաստանում ոչ թե 196—215 կամ 194—216 թվերին, ինչպես սովորաբար ենթադրվել է, այլ շուրջ 117—140 թվերին: Այդ սխալն է եղել, անշուշտ, հիմնական պատճառը, որ հայ բանասերներն ու պատմագետները, ինչպես և ինքը Աբեղյանը, չեն կարողացել որոշել, որ Անտոնինոս Կարակալա կայսեր ժամանակ (212—217) Հայաստանում թագավորում էր, ինչպես միանգամայն ճիշտ վկայում է խորենացին, հիմնվելով Շեքսպիր Բարգամանի (154—

¹ Տե՛ս «Հայոց հին գրականության պատմություն», գիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 168 և 591—603:

222) պատմական երկի վրա՝ Վաղարշի որդին՝ Պոսարովը, որը Տրդատ Բ-ի հայր Պոսարով Ա-ն է։

Սակայն Սեբեոսի և Պորենացու պատմական երկերում այս Պոսարով Ա-ը, ըստ երևույթին, Աղաթանգեղոսի Պատմության ժամանակագրական սխալների ազդեցությամբ, թյուրիմացաբար նույնացվել է Տրդատ Գ-ի հոր՝ Պոսարով Բ-ի հետ, որը թագավորում էր Հայաստանում, ինչպես այժմ պարզվում է, երրորդ դարի երկրորդ կիսում։ Այդ սկներև սխալի պատճառով է, որ Սեբեոսը և Պորենացին երրորդ դարում ենթադրում են միայն երկու հայ թագավոր՝ Պոսարով Մեծ և Տրդատ Մեծ,¹ մինչդեռ այդ դարում, ինչպես այժմ պարզվում է, Հայաստանում իշխել են հինգ թագավոր հետևյալ հաջորդականությամբ՝ Պոսարով Ա., Տրդատ Բ., Արտավազդ, Պոսարով Բ. և Տրդատ Գ.։

Արեղյանի կարծիքը, որ Հայաստանում Պոսարով Կոտակից առաջ ուրիշ Պոսարով թագավոր գոյություն չէ ունեցել, ինչպես տեսնում ենք, բոլորովին անհիմն է։

Կարող ենք, ուրեմն, վստահությամբ եզրակացնել, որ հունարեն արձանագրության մեջ հիշատակված Տրդատ Գ-ի քույրը, որը Պոսարով Բ-ի դուստրն էր, անվանվել է, իրոք, ինչպես վկայում են Աղաթանգեղոսը և Պորենացին, «Պոսարովիդուխտ», այսինքն «դուստր Պոսարովի»։

* * *

Անհրաժեշտ է մեզ այժմ նաև որոշել, թե Տրդատ Մեծի թագավորության ձր շրջանում և մոտավորապես ձր թվականներին գրված է արձանագրությունը։ Այս խնդիրը լուսաբանելիս՝ հենակետ է ծառայում այն, որ արձանագրությունը գրված է եղել, ինչպես վերև տեսանք, Տրդատ Մեծի քրիստոնեություն ընդունելուց հետո։ Ուրեմն՝ պետք է պարզել, Թե ձր թվին Տրդատ Գ-ը և հայերը ընդունել էին քրիստոնեություն։

Այս խնդիրը, դժբախտաբար, վերջնականապես դեռ որոշված չէ։

Դեռևս Չամչյանի ժամանակներից սկսած այդ մասին գերիշխող կարծիքն այն է եղել, որ հայերի քրիստոնեության դարձը տեղի էր ունեցել 301—304 թվերին։ Բայց կան նաև զանա-

¹ Նեն Պորենացի, աշխ. Թարգմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940. Սխալներ է հղում, էջ 361—365.

դան այլ ենթադրություններ: Տուրնեբիզը, որը մանրամասն քննել է այս խնդիրը իր „Histoire politique et religieuse de l'Arménie“ գրքի հատուկ հավելվածում¹ մեջ է բերում հայերի դարձի մասին ականավոր եվրոպացի և հայ գիտնականների նաև այլ կարծիքները: Հստ այդ ենթադրությունների քրիստոնեությունն ընդունվել էր Հայաստանում որպես պետական կրոն կամ 276 թվին կամ 285—295 ու կամ 305—311 թվերի միջև:

Վերջերս լույս տեսավ նույն խնդրի մասին «էջմիածին» ամսագրում Ստ. Մալխասյանի հոդվածը: Վերջինս, հիմք ընդունելով Խորենացու Պատմության ժամանակագրական ցուցումները, որ նա համարում է հայերի դարձի թվականի ճշման միակ ապահով աղբյուրը՝ քրիստոնեության հաստատումը Հայաստանում որոշել է 279 թվին:

Վերոհիշյալ բոլոր կարծիքները, գլխավորապես, հիմնված են Ադաթանգեղոսի, Խորենացու և պատմական մյուս հայ աղբյուրների խառնաշփոթ տեղեկությունների վրա, որ վերաբերում են երրորդ դարի պատմական անցքերին: Բացի այդ, պատմագետների ու բանասերների մեծագույն մասը սխալ են հասկացել Եվսեբիոս Կեսարացու հայտնի վկայությունը Մաքսիմինոս Դայայի արշավանքի մասին քրիստոնյա հայերի դեմ: Նրանք կարծում են, որ Մաքսիմինոս Կեսարը 311/312 թվին պատերազմել էր քրիստոնեություն ընդունած Մեծ Հայաստանի դեմ և կամեցել էր վերահաստատել այստեղ հեթանոսությունը: Սակայն, իրապես, ինչպես հայտնի է այժմ,² նա պատերազմ էր մղել ճշ թե քրիստոնեության դեմ Մեծ Հայաստանի, այլ Հռոմեական Հայաստանի, այսինքն՝ Անդրտիգրիսյան երկիրներից մեկի դեմ, որ Դիոկղետիանոսի զորավար Դալբերիոսի 297 թվի հաղթությունից հետո միացվել էին կայսրության:

Միանգամայն պարզ է, հետևաբար, որ Եվսեբիոսի վկայությունն այս պատերազմի մասին չէ կարող կուլան ծառայել Տրդատ Մեծի ու նրա երկրի քրիստոնեության դարձի թվականը որոշելու համար:

¹ Տե՛ս Appendice I, „Étude sur la conversion de l'Arménie au christianisme“, էջ 401—552.

² Ստ. Մալխասյան, «Ե՞րբ են հայերն ընդունել քրիստոնեություն», «էջմիածին», 1944, № 1, էջ 33—26.

³ Տե՛ս Tournèize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 443, նաև ուրիշ.

Իմ «Համառոտ տեսություն չին Հայաստանի պատմության» ուսանողների աշխատության մեջ՝ ես մատնանշել էի, որ Տրդատ Մեծի ժամանակ Մեծ Հայաստանը սերտ կերպով միացված էր Հռոմեական կայսրությանը, ուստի շնորհիվ հենց այդ կապի քրիստոնեությունը, որը կայսրության մեջ հայտարարվել էր պետական կրոն՝ հաստատվել էր իրրեկ պաշտոնական կրոն նաև Հայաստանում¹ Ագաթանգեղոսի Պատմության վկայությունների ուշագիշտ քննությունը պարզ ցույց է տալիս, որ հալածանքները քրիստոնեության դեմ Մեծ Հայաստանում արձագանք չեն հալածանքների, որ տեղի էին ունեցել Հռոմեական կայսրության մեջ² Դիոկղետիանոս կայսեր ժամանակ (284—305)՝ նրա իշխանության վերջին տարիներում։ Վերաբերմունքը դեպի քրիստոնյաները Հայաստանում ևս, հավանաբար, փոխվել էր 313 թվից հետո, երբ համաձայն Միլանի հրովարտակի քրիստոնեությունը ճանաչվել էր Հռոմեական պետության մեջ որպես ազատ և իրավահավասար կրոն։

Ըստ այս դիտողությունների կարող է թերևս ճիշտ լինել Խորենացու Պատմության մեջ պահպանված ավանդությունը,³ որ Դրեգոր Լուսավորիչը քահանայապետ էր կարգվել և սուրբ Թադեոս առաքյալի աթոռն էր նստել Տրդատի Թագավորության (298—330) տասնևյոթերորդ տարում, այսինքն՝ ճիշտ և ճիշտ Միլանի հրովարտակից անմիջապես հետո [298+17] 314/315 թվին։ Նույն այս ավանդությունը պահպանվել է նաև «Պատմություն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի» դրվածքում, որի մեջ Լուսավորչի քահանայապետ կարգվելը ցույց է տրված Տրդատ Մեծի Թագավորության ոչ թե տասնևյոթերորդ, այլ տասնութերորդ տարում, այսինքն՝ [298+18] 315/316 թվին⁴։

Մենք տեսանք վերև, որ Գառնիի հունարեն արձանագրությունը վերագրվելու է Տրդատ Մեծին և գրված պիտի լինի նրա

¹ Տես «Краткий обзор истории древней Армении», Москва, 1943, էջ 26; Համեմատն նաև իմ աշխատությունը՝ «Месроп Маштоц», Ереван, 1941, էջ 5, ծան. 1։

² Առանձնապես հետաքրքիր է, որ Ագաթանգեղոսի մոտ Մեծ Հայաստանն անվանված է «պատարկերա կայսերաց»։ ԹԲ, 127, էջ 73 (1913)։

³ Տես Ագաթանգեղոս, Գ, 38, էջ 25. ԹԲ, 129, էջ 75. ԺԴ, 154, էջ 87 և ԺԵ, 181, էջ 90։

⁴ Դիբե 11, Գլ. 7Ա, էջ 242։

⁵ Տես Սոփերք Հայկականք, 2, Վենետիկ. 1853, էջ 9։

Թագավորության այն ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանում հաստատվել էր արդեն քրիստոնեությունը և ինքը Տրդատն ընդունել էր նոր կրոնը: Արդ՝ Տրդատ Մեծի և հայերի քրիստոնեության դարձը դնելով 313 թվից հետո՝ արձանագրության ժամանակը կարելի է ենթադրել 315—330 թվերի միջոցում: Ուշագրավ է, որ Մովսես Խորենացին նույնպես վկայում է (II, 90), որ Տրդատ Մեծի «հելլենացի գրով» արձանագրությունը գրված է եղել մոտավորապես այն ժամանակներում, երբ Գրիգոր Լուսավորչի Արիստակես որդին վերադարձել էր Նիկիայի ժողովից:

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, Գառնիի հունարեն արձանագրության ժամանակը որոշվում է ըստ վերոհիշյալ մեր դիտողությունների 314/315 թվից հետո և Տրդատ Մեծի մահից՝ մոտավորապես 330 թվից առաջ:

* * *

Գառնիի արձանագրության մեր նոր ընթերցումը, ինչպես և Արմավիրի հունարեն արձանագրությունների մեր նոր լուսաբանությունը, ինձ թվում է, կարող են ելակետ ծառայել ուշադիր նոր քննության, թե թրք են կառուցվել Գառնիի ամրոցը և նրա մեջ գտնվող հեթանոսական տաճարը:

Այս խնդրի վրա, որ բացառիկ մեծ կարևորություն ունի հայկական արվեստի ու ճարտարապետության պատմության համար՝ անհրաժեշտ է մանրամասն կանգ առնել, որովհետև այդ մասին մինչ այժմ եղած ենթադրությունները, ինչպես կտեսնենք, վիճելի են ու անբավարար:

Ինչպես հայտնի է, դեռևս տասնևիններորդ դարի առաջին կեսում Հայաստան այցելած եվրոպական ճանապարհորդները՝ Զեյմա Մորիերը,¹ Կեր-Պոբտրբը² և Դյուբուան³ նկարագրել են Գառնիի ամրոցի ավերակները և իրենց հիացմունքն են հայտ-

¹ J. Mortier, A second journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople (1810—1816), London, 1818.

² Ker Porter R., Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia etc. (1817—1820), 2 vol., London, 1821—1822 (Գառնիի մասին տես երկրորդ հատորը).

³ Dubois de Montpéroux F., Voyage autour du Caucase (1833—1834), Paris, 1839—49, vol. 6 (Գառնիի նկարագրությունը գտնվում է երրորդ հատորում):

նել նրանց քանդակազարդ սքանչելի բեկորների առթիվ¹ Այս ճանապարհորդների նկարագրություններից երեւում է, որ բացի հեթանոսական տաճարից Գառնիի ամրոցի մեջ եղել են նաեւ արքունի պալատը ու գուցե և այլ շէնքեր¹

Ճանապարհորդները միանգամայն ճիշտ էին որոշել, որ Գառնիի սյունաշարքով շրջապատված շէնքը հեթանոսական տաճար է։ Թորամանյանի կարծիքը, որ այդ շէնքը շարքայական ընդունելության դահլիճ է... կամ հովանոց, ինչպես վերեւ ասացինք, հավանական չէ։ Առանձնապես հետաքրքիր է տաճարի վերականգնման Դյուրուայի փորձը, որը մատնանշել էր, որ հիմնովիով եղած բեկորների վրա՝ հնարավոր է տաճարը վերակառուցել առանց անտեսելու նրա որեւէ կարևոր մասը (III, էջ 387)։ Եվ, իրավի, նա հենց ինքը կարողացել էր մոտավորապես ուրվագծել տաճարի իր վերակառման արտաքին ճակատը²։

Նոր ժամանակներում Գառնիի ամրոցի, հատկապես, նրա մեջ գտնվող հեթանոսական տաճարի ավերակների վայրում լուրջ գիտական աշխատանք են կատարել ակադ. Մառը մասնակցութեամբ ակադ. Յ. Ի. Սմիռնովի և ճարտարապետ-արվեստագետ Կ. Կ. Ռոմանովի։ 1910—1911 թվերին նրանք այստեղ կատարել են պեղումներ, բաց են արել կիսով չափ հողի տակ թաղված տաճարը և կատարել են հուշարձանների բեկորների հաշվառում ու գրանցում։ Մառը և Սմիռնովը ևս, ինչպես և Մորիերն ու Դյուրուան, այդ շէնքը համարել են անտիկ հեթանոսական տաճար և ենթադրել են, որ նա հռոմեական շինություն է և կառուցված է մեր թվականության 2-րդ կամ 3-րդ դարում, այսինքն՝ հայ Արշակունիների իշխանության ժամանակ³։

Ավելի սոս Ժամանակներում Թորամանյանը, որը տրամադիր էր համարելու Գառնիի տաճարը շարքայական ընդունելության դահլիճ... կամ հովանոց, սրա շինության ու շինողի մասին հայտնել է հակասական կարծիքներ։ Իր հնագույն աշխատություններում նա հակված էր, համաձայն ճորհնացու վկա-

¹ Գառնիի ամրոցի մեջ գտնվող արքունի պալատական շէնքերը հիշատակում է նաև Ն. Բուշիաթյանը։ Ենթադրանքով տաճար Տրդատի պալատին կից Գառնիի ամրոցում, Երևան, 1933, էջ 3, 4, 12։

² Տես Ալիշան, Այբարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 364։

³ Տես Н. Я. Марр, Кавказ и памятники его духовной культуры, Петроград, 1919, էջ 15. Նաև Ани, Левинград—Москва, 1934, էջ 40։

յուլթյան, այս շենքը վերագրելու Տրդատ Մեծին,¹ սակայն իր ավելի ուշ շրջանի գրվածքներում նա հավանական էր համարում, որ Գառնիի թե ամրոցը և թե հովանոցը շինել էր Տրդատ Ա-ը Հռոմից բերած ճարտարապետներով:²

Ինչպես հայտնի է, վերջին այս կարծիքը աշխատել էր հիմնավորել ու ապացուցել նաև Ն. Բուռնիաթյանը հուշարձանի հնագիտական-ճարտարապետական ուսումնասիրությամբ:

«Հուշարձանի էլ ավելի ուշադիր քննումը, —ասում է Բուռնիաթյանը, —մեզ բերում է այն եզրակացության, որ տաճարի ընդհանուր կառուցվածքը և մանրամասնությունների մշակումը բավականաչափ ճիշտ կերպով որոշում են հուշարձանի ժամանակը ոչ ուշ քան առաջին դարը մեր թվ.՝»³

Բուռնիաթյանի կարծիքով, Գառնիի կառուցվածքների շինողը ոչ թե Տրդատ Մեծն էր, այլ Տրդատ Ա-ը, որը Հռոմից իր հետ բերել էր քարգործ վարպետներով:

Նույն այս ենթադրությունը վերջին ժամանակները տիրող է հանդիսանում նաև Գառնիի նորագյուտ հունարեն արձանագրության առթիվ գրված հոդվածներում, որ լույս են տեսել Հայաստանի պարբերական մամուլում:

Արդ՝ ճիշտ է արդյոք հնագետների և ճարտարապետների ընդհանուր այդ համոզումը, որ Գառնիի կառուցվածքները Արշակունյաց շրջանի և, հավանորեն, մեր թվականության առաջին դարի գործ են և շինված են հռոմեական ճարտարապետական արվեստի ոճով ու Հռոմից բերված վարպետների ձեռքով:

Իմ «Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ» զեկուցման վերջում ես նոր ենթադրություն էի արել, որ Գառնիի հեթանոսական տաճարի շինությունը վերագրվելու է ոչ թե Արշակունյաց շրջանին, այլ Արտաշեսյան կամ Նրվանդյան: Նույն զեկուցման մեջ ես մատնանշել էի, որ այս կարևոր խնդիրը պետք է լուծեն մասնագետ արվեստագետները հուշարձանի հնագիտական-ճարտարապետական մանրագնին քննությամբ:

¹ Տես «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության», Երևան, 1943, էջ 167, 174:

² Տես Նույնը, էջ 85 և 282:

³ Տես «Հեթանոսական տաճար Տրդատի պալատին կից Գառնի ամրոցում», էջ 5:

⁴ Նույնը, էջ 4—6:

Սակայն ավելի մոտ ծանոթանալով այս խնդրին՝ ես համոզվեցի, որ Գառնիի ամրոցի ու տաճարի շինության ժամանակաշրջանի լուսարանության համար անհրաժեշտ է, ամենից առաջ, լավ անդյակ լինել հայ ժողովրդի պատմությանը և, գլխավորապես, քննական-պատմական այն նոր ուսումնասիրություններին, որ լույս են տեսել վերջին տասնամյակներում:

Մենք կտեսնենք ներքև, որ վերաքննության հնթարկելով Գառնիի հուշարձաններին վերաբերող հնագիտական-ճարտարապետական ուսումնասիրությունները պատմական տեսանկյունով՝ ոչ միայն պարզվում է այդ հուշարձանների շինության ժամանակը, այլ նաև պարզ որոշվում է Հայաստանի ճարտարապետական արվեստի այն փառահեղ հին ժամանակաշրջանը, որն անտեսվել է թե հին և թե նոր հնագիտական ու պատմական-ճարտարապետական աշխատություններում:

* * *

Խիստ տարօրինակ է, որ հնագետները, որոնք Գառնիի ամրոցը և տաճարը կառուցված են համարում հայ Արշակունիների ժամանակ՝ աչքաթող են արել, որ այդ ամրոցը գոյություն է ունեցել, ինչպես պարզ ու որոշ վկայում է Տակիտոսը, Արշակունիների Հայաստանում հաստատվելուց առաջ: Դեռևս մեր թվականության 51 թվին, երբ վրաց Փարասման թագավորի որդին՝ Հրադամիզը, կռիվ էր սկսել Հայաստանի թագավոր Միհրդատ Վրացու դեմ՝ վերջինս, պատմում է Տակիտոսը,¹ հանկարծակի ներխուժումից ահաբեկված՝ փախել ու յատուպարվել էր Գառնի ամրոցում (in castellum Gorneas):

Տակիտոսի վկայություններից դժվար չէ հետևցնել, որ Գառնին արդեն այդ ժամանակ անմատույց բերդ էր՝ շրջապատված անառիկ պարիսպով: Դժվար չէ նաև կռահել, որ նույն այդ ժամանակ, առաջին դարի առաջին կիսում (մեր թվ.), գոյություն են ունեցել, բացի Գառնիի ամրոցի պարիսպներից, նաև նրա մեջ գտնվող պալատական շենքերը և հեթանոսական տաճարը: Այս պարզ երևում է նրանից, որ ինչպես ամրոցի պարիսպները, նույնպես և արքունի պալատն ու տաճարը, միևնույն շինարարական տեխնիկայի ու ժամանակի կառուցումներ են և

¹ Tacitus, Ann., XII, 45.

շինված են մեծազանգված սրբատաշ որձաքարերով՝ կապված միմյանց հետ երկաթե կապերով,¹

Շատ պարզ է, իհարկե, որ Գառնիի մոնումենտալ հուշարձանների կառուցումը միանգամայն անհավանական կլիներ ենթադրել օտարազգի թագավորների անկայուն իշխանության ժամանակ Հայաստանում (առաջին դարի առաջին կիսում մեր թվ. հետո) և կամ Արտաշեսյանների թագավորության խռովահույզ և երերուն շրջանում (առաջին դարի երկրորդ կիսում մեր թվ. ա.): Իսկ եթե այդ այդպես է, ուրեմն, ավելի քան հավանական կարելի է համարել, որ Գառնիի վերոհիշյալ կառուցվածքները ոչ մի կապ չունեն հռոմեական ճարտարապետության և հռոմեական արվեստի հետ: Նրանք, հավանորեն, Հայաստան մուտք գործած հելլենիստական կուլտուրայի մի մնացորդ են և վերագրվելու են կամ առաջին Արտաշեսյանների և կամ Նրվանդյանների թագավորության ժամանակաշրջանին:

Պետք է ասել, որ Բուռնիաթյանը, համարելով Գառնիի տաճարը հռոմեական տիպի տաճար՝ աշխատել է իր այս պնդումը հիմնավորել շենքի հնագիտական-ճարտարապետական քննությամբ: Սակայն, իրապես, ինչպես դժվար չէ տեսնել, նրա քննությունը հաստատում է, ընդհակառակը, որ հուշարձանը կառուցված է ոչ թե հռոմեական, այլ հելլենիստական ոճով:

Ուշագրավ են այդ տեսակետից նրա հետևյալ դիտողությունները.

1. Հունական տաճարները, ասում է Բուռնիաթյանը, «կանգնած էին բոլորովին առանձնացած և տեսանելի էին բոլոր կողմերից. մինչդեռ հռոմեական տաճարները նայվում էին, գլխավորապես, ֆորումի կամ հրապարակի կողմից, ուր նրանք դուրս էին գալիս իրենց արտաքին ճակատով: Այս տեսակետից մեր հուշարձանը մոտեցնում է հույճապետի ձևերին»:

2. «Տաճարն [Գառնիի] իր պլանի բնույթով կարելի է վերագրել հույճապետից հայապես կոչված «հեկտիստիլյան» (հարյուրոճյան) պերիպտերոսների տիպին, այսինքն տաճար, որ բոլոր կողմերից շրջապատված է սյունաշարքով և ունի

¹ Համեմատե Թորամանյան, Նյութեր, էջ 136, 145 և 282.

² Տես Բուռնիաթյան, Հեթանոսական տաճար..., էջ 7.

պորտիք Յ-ական սյուներով՝ ծայրի (տորքերի) ֆասադնե-
րից յուրաքանչյուրումս։¹

«Հռոմայեցոց մոտ ամբողջ շենքը շրջապատող կոլոննադի և
անընդհատ աստիճանավոր ստիլոբատի բացակայությունը
որոշ չափով զրկում է տաճարները այն ամբողջությունից,
որ մենք տեսնում ենք հռոմեական տաճարներում»։²

3. «Տաճարի օրդերը հոմիակամ է հռոմայեցոց տաճարնե-
րում այդ օրդերը գործադրվում էր հազվագյուտ դեպքե-
րում»։³

4. «Պարիսիսն աչքի է ընկնում գեղեցիկ և ճաշակավոր պրո-
ֆիլով (պատկ. 23, 29, 86), թեկուզ և նա չի պարունակում
շատ մանր մասեր, որոնք խորթ են հասարակ օրդերներին։
Նրան կարելի է նմանեցնել այսպես կոչված «Ատտիկյան
բազաններին»։⁴

5. «Առաստաղի այսպիսի նուրբ զարդարումը հիշեցնում է
հռոմեական ծածկերը»։⁵

Գառնիի տաճարի ճարտարապետական ոճի այս առանձնա-
հատկությունները, ինչպես տեսնում ենք, բնավ չեն կարող ազա-
ցույց ծառայել, որ այդ հուշարձանը իբր թե պատկանում է հու-
մեական արվեստի վաղագույն շրջանին։

Պետք է ասել, որ հուշարձանի ճարտարապետական ոճի
նկատմամբ Բուռխարթյանին համաձայն է նաև Թորամանյանը։
Սակայն նրա դիտողությունները ևս հուշարձանի հոմեական ոճի
մասին չեն կարող հավորդիչ հավարվել։

Ենթադրելով որ

«Հռոմի մեջ դաստիարակություն ստացող Տրդատը միայն
կարող էր այս ճաշակը ունենալ և անոր ոճը ընդհանրաց-
նելու ձգտել Հայաստանի մեջ»,⁶

Թորամանյանը միաժամանակ ինքը շատ ճիշտ մատնացույց է
արել, որ Տրդատի կառուցած շենքի քանդակները միանգամայն
օտար են հոմեական արվեստին։

¹ Նույնը, էջ 7։

² Նույնը, էջ 7։

³ Նույնը, էջ 8։

⁴ Նույնը, էջ 9։

⁵ Նույնը, էջ 13։

⁶ ՏԵՄ «Նյութեր», էջ 174։

«Երբ քանդակներու մասերը առանձին քննենք,—ասում է նա,—մեծ մասամբ հոռոմեական արվեստին օտար կգտնենք. և ինչ մասեր որ Հռոմի արվեստին կպատկանին, անոնք ալ թե համաչափություններով և թե քանդակագործական ոճով դարձյալ տեղական ոճին ենթարկված բռնի նմանություններ են»:¹

Մեր այս թուղթիկ դիտողություններից անգամ հրևում է, որ Գառնիի հեթանոսական տաճարի ճարտարապետական ոճի խնդիրը կարոտ է նոր ու ավելի ուշիմ քննության: Այդ տաճարի տիպը և ճարտարապետական ձևերը, ինչպես ասացինք, հոռոմեական չեն և համարվելու են հելլենիստական:

* * *

Գառնիի կառուցվածքների շինության ժամանակի խնդիրը վերաքննելիս՝ հնագետներն ու ճարտարապետները, նախ և առաջ, պետք է նկատի առնեն այն նոր լուսաբանությունները, որ ես տվել էի իմ նախորդ աշխատություններում Երվանդյան Հայաստանի և Երվանդաշատի ու Արմավիրի մասին:

Գեոևս 1930 թվին «Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» իմ աշխատության մեջ ես մատնացույց էի արել, որ Երվանդաշատ քաղաքը հիմնել էր երրորդ դարի վերջերում կամ երկրորդ դարի սկզբում մեր թվականությունից առաջ Երվանդ Վերջինը, որն իր աթոռանիստ կենտրոնը Արմավիրից փոխադրել էր Երվանդաշատ:²

Արմավիրի հունարեն արձանագրությունների իմ նոր լուսաբանությունը, որ արդեն լույս է տեսել, վերջնականապես հաստատում է նոր այդ հետևությունը և միևնույն ժամանակ հնարավորություն է տալիս Երվանդյան Հայաստանի մասին անելու կարևոր ու հետաքրքրական նոր եզրակացություններ:

Արձանագրությունների ընթերցմամբ պարզվեց, որ Արմավիրում, որը Երվանդյանների կրոնական կենտրոնն էր՝ գոյություն է ունեցել հունական տաճար, որի սպասավորները եղել են հելլեններ կամ հելլենացած տեղացիներ: Նաև հայտնի եղավ, որ Երվանդյանների մայրաքաղաքը Արմավիրից Երվանդաշատ

¹ Նույնը, էջ 174:

² Տե՛ս «О торговле и городах Армении», Ереван, 1930, էջ 96—98:

փոխադրվելուց հետո, այս վերջինում իշխում էր Երվանդ Վերջինի եղբայր Միթրատը, որը դերադույն քուրմն էր այս կրոնական կենտրոնի: Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները, բացի այդ, զույց են տալիս, որ հելլենիզմը մուտք էր գործել և տարածվել Երվանդյան Հայաստանում դեռևս Օնեկլյանների ժամանակ երրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ և որ այնտեղ գոյություն են ունեցել հունական տիպի տաճարներ:

Հելլենիստական կուլտուրայի գոյությունն Այրարատում և Շիրակում Երվանդյանների իշխանության ժամանակ բացառիկ կարևոր մի փաստ է, անշուշտ, որ այսուհետև պետք է միշտ նկատի ունենան հշ միայն պատմագետները, այլև հնագետները և արվեստագետները: Այս վերջինները, գտնվելով Խորենացու ու ավանդական հայ պատմության ազդեցության տակ և համարելով Երվանդաշատի հիմնադիր Երվանդ Վերջինին Արշակունյաց ցեղից՝ թյուրիմացաբար կարծել են, որ Երվանդյան շրջանի հայկական հնությունները վերաբերում են մի թվականության առաջին դարին, այսինքն՝ Արշակունյաց ժամանակաշրջանին, Այս հիմնական սխալն է պատճառը, որ Թորամանյանը խիստ հազվադեպ համարելով նախաքրիստոնեական շենքերի գոյությունը Հայաստանում՝ հայկական ճարտարապետության հնագույն շրջանը ենթադրում է մեր թվականության առաջին դարերից մինչև հինգերորդ դարը:¹

Իրապես, ինչպես այժմ պարզվում է, հայկական ճարտարապետության ու արվեստի վաղագույն շրջանի հուշարձաններ, որ անտեսել են հնագետները, պետք է ընդունել Երվանդաշատի, Երվանդակերտի, Արմավիրի, Գառնիի և նրանց ժամանակակից այլ տեղերի հնությունները: Այս վաղագույն ժամանակների ճարտարապետության բնորոշ ու հիմնական հատկանիշն է եղել կառուցումների նման շինելակերպը՝ նրանց առանձնահատուկ շինարարական տեխնիկան:

Հայտնի է, որ ինչպես Գառնիի ամրոցի ու տաճարի, նույնպես և Երվանդյան Հայաստանի մյուս կենտրոնավայրերի պարիսպներն ու շենքերը շինված են եղել, մեծ մասամբ, մեծազանգված որձաքարերից, որոնք միմյանց միաձուլված են եղել երկաթով ու կապարով: Գուցե հենց այս է եղել պատճառը, որ

¹ Տես Թորամանյան, Նյութեր, էջ 84:

հնագույն այդ հուշարձանները, անֆուս մնալով հազարամյակների ավերիչ ազդեցությունից՝ պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Թորամանյանի հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ Երվանդաշատի ու Գառնիի որմնաշինությունյան տեխնիկայի տարբերությունը միայն այն է, որ Երվանդաշատի մեծազանգված քարերն անտաշ են,¹ իսկ Գառնիինը՝ սրբատաշ: Եթե Թորամանյանի այս ցուցումը հաստատվի Երվանդաշատի ավերակների նոր հետազոտությամբ, այդ դեպքում՝ կարելի կլինի ենթադրել, որ Գառնիի որմնաշինությունը զարգացած ձևն է Երվանդաշատի շինարարության: Այս զարգացած ձևի ժամանակը հավանական կլինի ենթադրել կամ նույն Երվանդյան ժամանակաշրջանում, կամ թերևս սրան հաջորդող Արտաշեսյան շրջանի առաջին կեսում, երբ Հայաստանում Տիգրան-Արտավազդի ժամանակ ուժգին կերպով զարգանում էր հելլենիստական կուլտուրան:

Ինչ ավելի հավանական է թվում առաջին ենթադրությունը, որովհետև, ինչպես ներքև կտեսնենք, Երվանդյանների հենց ժամանակ Գառնիի շենքերի սրբատաշ քարերով կառուցված է եղել նաև Արմավիրի պարիսպը:

Թորամանյանը, թեև չէ կարողացել որոշել վերոհիշյալ հուշարձանների ժամանակը, սակայն միանգամայն ճիշտ մատնանշել է, որ նախաքրիստոնեական ժամանակներում կառուցված Հայաստանի բերդերը, որոնք շինված են մեծազանգված տաշված որձաքարերով՝ շարունակությունն են ու զարգացումը Հայաստանի մեջ նախապես գոյություն ունեցած բազմաթիվ կիկլոպյան շինությունների:²

Թորամանյանի այս դիտողությունն արժանի է հատուկ ուշադրության: Իմ «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» առաջին հատորում և իմ «Համառոտ տեսություն Հին Հայաստանի պատմության» ուսուերեն աշխատության մեջ նույնպես մատնացույց էր արված, որ հին հայերի կուլտուրական զարգացման հիմքը և պատվանդանը կազմել է Ուրարտուի բարձր կուլտուրան և որ հայերը իրենց հաբեթական նախահայրերից և, մասնավորապես, ուրարտացիներից ժառանգել էին մետաղագործությունը և արհեստները:³ Արդ՝ խիստ ուշադրավ է, որ նրանք

¹ Տես «Նյութեր», էջ 145:

² Տես «Նյութեր», էջ 35:

³ Տես «Քննական տեսություն», համ. Ա., Երևան, 1944, էջ 34 և «Краткий обзор истории древней Армении», Москва, 1943, էջ 5-6:

իրենց պատմական անցյալի հնագույն շրջանում ժառանգել էին ուրարտացիներից նաև սրանց քարաշինական բարձր տեխնիկան:

* * *

Մեր այս նոր դիտողությունները կարող են, ինչպես տեսնում ենք, բոլորովին նոր ընթացք տալ հայկական ճարտարապետության հնագույն շրջանի հետագա ուսումնասիրություններին: Ուստի ավելորդ չեմ համարում հիշատակել ավելի ընդարձակ կերպով Նրվանդաշատի ու այլ վայրերի հուշարձանները, որոնց շինարարական տեխնիկան կապ ունի Գառնիի ամրոցի ու տաճարի շինարարության հետ:

Բացի Գառնիի ամրոցից ու տաճարից, որ շինված էին երկաթե կապերով միմյանց միացված մեծազանգված ու մաքուր տաշված պինդ որձաքարերով՝ Թորամանյանի «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության» ժողովածուի մեջ մատնանշված են նաև համապատասխան հետևյալ հուշարձանները.

1. «Նյութեր», էջ 283՝

«Այս տարվան ուղեորությունս վերջին սահմանը եղավ Նրվանդաշատ և Նրվանդակերտ ըսված երկու հին քաղաքներու ավերակները, որոնք, ըստ Խորենացիի, կգտնվին Ախուրյան գետի աջ ու ձախ ափերուն վրա, Արաքս գետի խառնարանին մոտ:

Ճանապարհս Բագարանեն էր, ուստի առաջին անգամ հասա Ախուրյանի աջ ափը, ուր պետք է գտնվեր Նրվանդաշատը: Առաջնորդներս մի քանի ցրուցան ավերակներ ցույց տվին գետեզրին մոտիկ. . . Ասոնցմե քիչ հեռու, դեպի հյուսիս-արևմուտք կնշարվի մի ուրիշ շինություն, որ իսկապես բազմադարյան հնության զրոշմը ունի իր վրա. որձաքարի մեծամեծ զանգվածներով շինված եմ պատերը, որ ըստ իմեյամ հայ շինությունների ամենաեղիմ շրջանիմ կվերաբերին:

2. Նույնը, էջ 284՝

«Երբ անցա Ախուրյանի ձախ ափը, արդեն ամեն բան կերպարանափոխ եղավ, ամեն քայլափոխին կնկատվեին մեծամեծ շինությունաց հետքեր՝ ցրված մինչև Հաջի-Բայրամ գյուղի ստորին սահմանները: Գետեզրի հետ միասին մինչև

Հաջի-Բայրամ ձգվող բարձր սարը այսօր ալ ինքնին մի մեծ բերդ կարելի է համարել, և ամեն հարմարություններ կներկայացնեն ի հնուհն բոլորովին անառիկ դարձնելու: Արդեն կատարին վրա ամբողջ երկայնությամբ կերկին արձափաքերով ճյուսված տեղավոր պարիսպներու մեծացողները, որոնք տեղ տեղ 4—5 մետր բարձրությամբ կերկին: Բացի սարը վերևեն շրջապատող պարիսպներեն, նաև կերկին առանձին մեծ բերդամասերու բաժանումներ՝ լանջի զառկայրեն դեպի դաժ ձգված. որոնց մի տեսակ նմանություններն են Անիի միջնաբերդի ստորատի բաժանումները Ղըզ-Ղալայի հանդեպ:

3. Նույնը, էջ 285՝

«Դյուզը [Հաջի-Բայրամ], կարելի է ըսել, ամբողջովին շրջապատված է պարտեզներով ու բանջարանոցներով, ասոնց բոլորտիքը իբրև շրջանակ շարված են հին շինություններն քանդված մեծագոյնցված փառքեր, որոնց վրա պահված են տեղավիճ երկաթի կապերու տեղերը գրեթե նույն ձևով, ինչպես որ Անիի մեջ գոյություն ունի Միջնաբերդի՝ Ծաղկոցաձորի կողմի դառն քառակուսի բուրգերու վրա»:

4. Նույնը, էջ 330՝

«Հսկա որձաքարերով բերդեր, պարիսպներ և ուրիշ զանազան շինքեր շինելու սովորությունը շատ հին է հայոց մեջ, գոնե առնվազն 5-րդ դարեն անդին պետք է փնտրել առանց կրաշաղախի որձաքարերով շինքեր կառուցելու սովորությունը: 5-րդ դարեն մեզի հասած հրաբխային սրբատաշ քարերով կրաշաղախ շինվածքներու օրինակներ քիչ չեն: Նույնիսկ 3-րդ և 4-րդ դարերուն ալ գտնվելուն մեծ հավանություն կա, այս պատճառով ալ ինձի հավանական կթվի, որ Տեգորի, Բագարանի ել Սրվմեդակերտի առանց շաղախի հսկա արձափաքերով շինված բերդերը նախաքրիստոնեական դարերուն կառուցվածքն են»:

5. Նույնը, էջ 84—85՝

«Քարի գործածությունն սովորությունը, ինչպես երևում է, ժառանգությունն մնացել է մասամբ պարսիկներեն, բայց առավելապես ուրարտացիներեն: Այս վերջիններին շինություննց մնացորդները, որ դեռ գոյություն ունին մեր օրերուն, շինված են տաշված և կոկված բազալտ քարերով (բացառությամբ ամրոցների պատերի): Այս օրվան մեր

Թանգարաններում պահվող բոլոր բնօրինակ արձանագրությունները՝ հղկված բազալտի վրա փորագրված լինելից զատ՝ կան նաև շինությանց կարևոր մնացորդներ, որոնք ցույց են տալիս, թե մասնավոր շենքեր ևս շինվում էին բազալտի մեծածավալ հղկված քարերով։ Այս մնացորդները կարելի է տեսնել Արմավիրում, Արտաշատի տեղում, Իվիմում, մույնիսկ Ամրում, ուր մախաբիստոմեակացի ժամտեցի շինված բերդերը տաշված օրձաքարով են շինված։ Անշուշտ, այս երևույթը պետք է համարել Հայաստանի մեծ մախաբիստոմեացիների օգնությամբ շինված և նրանց գաղտնիությանը։

Թորամանյանի այս նկարագրությունները և դիտողությունները, անշուշտ, խիստ կարևոր են, որովհետև նա հայկական հին ճարտարապետությունը ուսումնասիրել է քննական-համեմատական եղանակով և Հայաստանի հուշարձանների մասին տալիս է միշտ հստակ և արժեքավոր բացատրություններ։ Սակայն նա, անիրագույն լինելով քննական հայ պատմագիտական նորագույն նվաճումներին՝ չէ կարողացել որոշել Ներվանդաշատի և Ներվանդակերտի հնությունների ճշգրիտ ժամանակը և ենթադրել է, որ դրանք նախաքրիստոնեական ժամանակի և Արշակունյաց շրջանի հնություններ են։ Իրականում, ինչպես վերև տեսանք, Ներվանդաշատի ու Ներվանդակերտի բերդերն ու շենքերը կառուցվել են Ներվանդ Վերջինը երրորդ դարի վերջերում կամ երկրորդ դարի սկզբներում մեր թվականությունից առաջ։

Առանձին ուղադրության արժանի են Թորամանյանի դիտողությունները երկաթի գործածության մասին Ներվանդաշատի ու Գառնիի բերդերի ու շենքերի կառուցման ժամանակ, որ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել ավելի շուրջ։

1. Նյութեր, էջ 145—146՝

«Հայաստանում երկաթի բազմակողմանի գործածության մասին տեղեկություններ չատ կան գրական աղբյուրներում։ Հնագիտական հետազոտությունները ևս պարզել են, որ երկաթը շատ է գործածված եղել Հին Հայաստանում։ այդ տեղեկություններից մի քանի կարևորագույնների մասին կհիշատակեմ այստեղ։ Ըստ Մ. Խորենացու, առաջին դարում, Ներվանդաշատի բերդի կառուցման ժամանակ, Ներվանդը շինել տվեց երկաթե սանդուխներ, որոնց շինության կերպերը թեև այժմ մեզ հայտնի չեն, բայց պետք է որ այն

ժամանակի երկաթագործությունը զարգացման որոշ աստիճանի հասած լինելու, խորենացին գովեստով է խոստում այդ սանդուխների ճարտարորեն շինված լինելու մասին: Սակայն ես իմեմ տեսել եմ Նրվամգաշատի բերդի մեջ պարիսպներից թափված քարերի վրա երկաթե կապի մշտմները: Երվանդաշատի բերդը շինված էր հնագույն պարիսպների նման, մեծագամգված որձաքարի անտաշ քարերով, որոնք միմյանց մոտ լավ ամրացնելու համար, կացված էին երկաթե կապերով: Թեև այժմ երկաթները հանված են, սակայն կապի տեղերը փորված մնում են քարերի վրա: Հաջի-Բայրամ գյուղում շատ կարելի է տեսնել այս քարերից, որոնք ցած են գլորվել բերդից, և գյուղացիք, օգտվելով մեծ զանգվածներից, գլորել, բերել են ու իրենց մրգաստանների և այգիների շուրջը պարիսպ շինել:

Նույն երկաթե կապի հետքեր այժմ կարելի է տեսնել Գառնիի Տրդատա թերդի ավերակների մեջ: Այս բերդն ու նրա մեջ հռոմեական ուժով կառուցված զեղեցիկ հովանոցը շինված են մեծագամգված սրբատաշ որձաքարով ու կրաշաղախով,¹ այնուամենայնիվ բոլոր քարերը միացած են երկաթե կապերով: Ոչ միայն պատերից քանդված քարերի, այլև կանգուն մնացած պարիսպների վրա, քարերի միացման տեղում, մկատվում են երկաթե կապերի գոյությունը՝ ապացույցները:

2. Նույնը, էջ 355¹

«Արարատյան գավառներու մեջ, բացի Գառնիեն և Երվանդաշատեն, ուրիշ ոչ մի տեղ հին հիշատակարաններու մեջ չեմ տեսած երկաթի գործածություն: Ասոնք ալ հազիվ հասնեն մինչև 4-րդ դար: Անիի մեջ ալ կան թեև երկաթի գործածություն հետքեր, անոնք ալ կպաականին շատ հին դարերու՝ հավանաբար կամսարականներու տիրապետության շրջանեն ավելի առաջ»:

Թորամանյանի այս վկայությունները երկաթե կապերով միացված քարերի մասին Երվանդաշատում, Գառնիում և Անիում, թեև շատ կարևոր են ու հետաքրքիր, սակայն նրա այս վկայու-

¹ Թորամանյանի այս տեղեկությունը կարող է ստուգման, որովհետև Բուխթաշում, որը չափազանց է Գառնիի հուշարձանները, վկայում է, որ շենքերի պատերը սրբատաշ քարերով էին առանց շաղախի: Թեև «Հեթանոսական առևաբ», էջ 71:

թյունների մեջ երկաթի գործածությունը հայկական ճարտարապետության հին շրջանում թյուրիմացարար ցույց է արված մեր թվականության 4-րդ դարում: Մենք տեսանք սակայն վերև, որ Երվանդաշատ քաղաքը և նրա ամրություններն ու պարիսպները կառուցել էր, ինչպես շատ ճիշտ վկայում է Խորենացին, Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադրի, Արտաշես Ա-ի, նախորդը՝ Երվանդ Վերջինը: Շատ տարդ է, ուրեմն, որ Երվանդաշատում և, ամենայն հավանականությամբ, նաև Գառնիում ու Անիում՝ քարերի կապումն իրար երկաթե կապերով որմնաշինության հատուկ եղանակ է, որը գործածական է եղել Հայաստանում Թորամանյանի մատնանշած ժամանակից ավելի քան հինգհարյուր տարի առաջ՝ Երվանդյանների իշխանության ժամանակաշրջանում:

* * *

Երվանդաշատի կառուցման ժամանակի ճշտումը կարող է թերևս ելակետ ծառայել որոշելու, բացի Գառնիի ամրոցի ու տաճարի, նաև մեծազանգված որձաքարերով շինված և երկաթե կապերով ամրացված Արմավիրի ու Անիի նախնական շինությունների ժամանակը:

1880 թվին Արմավիրում պեղումներ էին կատարել Ա. Դ. Երիցյանը և Ա. Ս. Ուվարովը: Վերջինս տվել է Արմավիրի բլրի գագաթի վրա գտնվող բերդապարիսպի ու նրա աշտարակի հետեյալ նկարագրությունը.¹

«Ինչպես ուղիղ պարիսպները, նույնպես և աշտարակի պատերը՝ ունեն միևնույն լայնությունը—մոտ 4 արշին: Ներսի ու դրսի կողմից նրանք երեսապատված են քառակուսի մեծ քարերով սև-կապտավուն բազալտի լավայից, որոնք չորս կողմից ուղիղ տաշված են: Այդ քարերն ունեն երկու արշին հաստություն և նրանց կողքերում նկատելի են փոսեր՝ ինչ-որ մետաղյա պահանգակապեր ավրացնելու համար: Մակերեսի վրա շրջապատը տաշված է ուղղաձիգ երիզավոր ձևով, իսկ ամբողջ միջին մասը դուրս է ցցված դարավանդի (bossage) նման: Այսպիսով, քարերը, դարսված լինելով միասին՝ շրջագծում են իրենց ակոսիկով ամբողջ քառան-

¹ См. А. С. Уваров, Исследование местности, на которой предполагались развалины Армавира. Протоколы Подготовительного Комитета V Арх. съезда в Тифлисе. Москва, 1882, էջ 443 և 444:

կյուն մակերեսը, ուստի և դարավանդը լավ աչքի է ընկնում:

«Պատերի այսպիսի որմածքը,—ասում է Ուվարովը,—ինչպես ես հետո ցույց եմ տալու՝ նույնանման է հայկական 4-րդ դարի ուրիշ հուշարձանի [Գառնիի] որմածքին և, հետևապես, սրանք հին Արմավիրի ավերակները չեն, այլ ինչոր բերդի նույն 4-րդ դարի Բրիտոսից հետո»:

Ուվարովը, ինչպես տեսնում ենք, համարում է Արմավիրի ու Գառնիի իր հետաքննած հուշարձանները տեխնիկական միևնույն շինելակերպի կառուցվածքներ և, կարծելով ըստ Խորենացու, որ Գառնիի ավերակները շինված է եղել մեր թվականության չորրորդ դարում՝ ենթադրում է, բնականաբար, որ նաև Արմավիրի բլրի գագաթի պարիսպը պետք է կառուցված լիներ նույնպես 4-րդ դարում:

Ուվարովի ժամանակագրական այս որոշումը հարկավ թյուրիմացության արդյունք է: Սակայն նրա դիտողությունը հուշարձանների տեխնիկական-շինարարական համանմանության մասին արժանի է հատուկ ուշադրության:

Համաձայն մեր վերոհիշյալ դիտողությունների, ինձ թվում է, կարելի է միանգամայն հնարավոր ու հավանական համարել, որ Արմավիրում, որը հնագույն ժամանակներում ուրարտական բերդաքաղաք էր և հետագայում աթոռանիստը և կրոնական կենտրոնն էր դառել Նրվանդյան Հայաստանի՝ կարող էին վերստին կառուցված լինել երրորդ դարում մեր թվականությանից առաջ նոր պարիսպներ: Որ Արմավիրի պարիսպները, ինչպես մատնանշել է Նիկոլսկին,¹ ուրարտական ժամանակվա քարատաշվածք և ուստովկա (bossage, рустовка) են ունեցել՝ այդ չէ կարող խոչընդոտ լինել մեր ենթադրության, որովհետեւ, ինչպես վերև ասացինք, Նրվանդյան շրջանի շինարարությունը շարունակութունն էր և զարգացումը ուրարտացիների շինարարական տեխնիկայի:

Այս խնդիրը կարոտ է, համենայն դեպս, հատուկ քննության հնազետների ու ճարտարագետ-արվեստագետների կողմից, որոնք պետք է միաժամանակ պարզեն, թե արդյոք քարերի

¹ См. М. В. Никольский, Материалы по археологии Кавказа, V, էջ 57.

իրար միացուած երկաթով ու կապարով դործադրվել է միմիայն
Երվանդյան Հայաստանում, թե նաև Ուրարտուում:

Պետք է ասել, որ Երվանդյան ժամանակաշրջանի հուշար-
ձանների սխալ ժամանակաորոշումը հիմք է ծառայել ոչ միայն
Ուվարովի անընդունելի ենթադրութեան, այլ նաև Տրեվերի:
Պիտորովսկու «Ուրարտուի պատմութիւնն ու կուլտուրան» աշ-
խատութեան առթիվ գրված իր դրախտականում Կ. Վ. Տրեվերը
շատ հետաքրքիր մի դիտողութիւն է արել,¹ որ Մուսասիրի
ուրարտական տաճարի և Գառնիի տաճարի շինութիւններն
ունեն, ըստ երևութիւն, որոշ դենետիկ կապ և որ նրանք եր-
կուսն էլ շինված են, հաժանորեն, ընդհանուր միևնույն նախա-
գծով, որովհետև երկթեք կտուրներով են, որոնց ճակտոնը պահ-
վում է սյուներով, և ունեն մուտք աստիճաններով: Տրեվերը
կարծում է, որ ուրարտական առանձնահատկութիւններ ունեցող
Գառնիի տաճարը հայերը ստացել էին Հոռմի միջնորդութեամբ
դրսից մեր թվականութեան երկրորդ դարում:

Այս խնդիրը ևս ստանում է այժմ բոլորովին այլ լուսաբանու-
թիւն: Եթե ճիշտ համարվեն Տրեվերի դիտողութիւնները Գառ-
նիի տաճարի ուրարտական պլանի մասին, այդ դեպքում՝ միան-
գամայն հալանական կլինի ենթադրել, որ այդ առանձնահատ-
կութիւնը ևս, ինչպես և քարաշինական վերոհիշյալ տեխնիկան,
Երվանդյան Հայաստանը ժառանգել էր անմիջաբար ուրարտա-
կան նախորդ ժամանակաշրջանից, և ոչ Հոռմից:

* * *

Վերաքննութեան կարոտ է, իմ կարծիքով, նաև Անիում
գտնված խորանարդաձև մեծազանգված որձաքարերի խնդիրը,
որոնք նույնպես ունեն՝ Երվանդաշատի, Արմավիրի և Գառնիի
վերոհիշյալ որձաքարերի նման՝ երկաթե կապերի հետքեր: Անիի
խորանարդաձև վիթխարի քարերը մանրամասն հիշատակված են
և նկարագրված ակադ. Ն. Մառի «Անի» աշխատութեան մեջ:²
Այդ քարերը, ինչպես ենթադրում է Մառը, պահպանվել են
Անիում, հաժանորեն, ուրարտական հնագույն ժամանակաշրջա-
նից:

¹ *См.* Известия Академии Наук СССР, серия истории и филосо-
фии, т. II, № 2, Москва, 1945, էջ 120:

² *См.* Н. Я. Марр, Ани, Ленинград—Москва, 1934, էջ 15 և 49:

«Միայն [նրանց] պատրաստման մի մանրամասնությունը.—
ասում է Մառը,—հատկապես, փոսերը՝ այսպես կոչվող
ծիծեռնակի պոչերը, որոնք, անտարակույս, ծառայում էին
որմածքի ամրացման համար մետաղով՝ կարող են թերևս
միտք ներշնչել, թե արդյոք այդ նույն արխիվ մատերիա-
լից չէին օգտվել դեռ առաջ հայ Արշակունի թագավորները
բերդապարիսպներ կառուցելու համար: Խորանարդաձև քա-
րերը նման եղանակով Հայաստանում ամրապնդելը առայժմ
նկատված է Գառնիում պեղված հեթանոսական տաճարում
Ձ-րդ կամ Յ-րդ դարի, այսինքն՝ հին հայկական թագավո-
րության ժամանակաշրջանի: Խնդրի լրացուցիչ քննարկման
համար պետք է ուշադրության առնել նաև զանազան ավե-
լի ուշ շրջանի որմածքները, նմանապես և Վանա ժայռի
բերդապարիսպների խալդական, եթե ոչ ուրարտական (*)
շինվածքները»¹

Անիում գտնված այս հուշարձանների մասին ուշագրավ դի-
տողություններ է արել նույնպես և Թորամանյանը, որ ավելորդ
չեմ համարում մեջ բերել մանրամասն կերպով:

1. Նյութեր, էջ 146՝

«Անիում տակավին գոյություն ունեն հին պալատներից
կամ պարիսպներից քանդված սրբատաշ որձաքարեր, որոնք
բերված են մի նոր պարսպի շինության համար. սա այն
պարիսպն է, որ պալատն անջատում էր բերդից կամ պարըս-
պապատ քաղաքից: Այս պարսպի վրա նույնպես պարզորոշ
նկատվում են քարերի վրայի երկաթե կապերի նշանները և
ցույց են տալիս, որ նախկին պարիսպը հավանորեն 6-րդ
կամ 7-րդ դարերում շինված էր երկաթակապ որձաքարե-
րով»:

2. Նույնը, էջ 331՝

«Քանի որ մեզի հայտնի են 5—7-րդ դարերու կամսարական
տոհմի հիշատակաբաններ, որոնք շինված են կրաշաղախ,
հրաբխային սրբատաշ ավազաքարերով, նաև այդ դարերեն
սկսած բնավ չեն գտնվիր որձաքարե հին ոճով շինված պա-
տեր ամբողջ Հայաստանի մեջ, բնականաբար պետք է հե-
տևեն, որ Անիի մեջ այսօրվան մեր տեսած երկաթյա կա-
պերու նշաններով սրբատաշ որձաքարերը, եթե ոչ նախա-

¹ Նույնը, էջ 49.

կամսարական, գոնե 4-րդ դարու կամսարականաց այնտեղ շինած շենքերուն կվերաբերին»:

Մեջ բերված Մառի և Թորամանյանի դիտողություններից հրեում է, որ նրանք երկուսն էլ տարակուսանքի մեջ են եղել և չեն կարողացել հաստատուն կերպով որոշել Անիի մեջ եղած մեծազանգված որձաքարերի ժամանակը:

Մառը, որը Գառնիի տաճարը համարել է Արշակունյաց շրջանի—2-րդ կամ 3-րդ դարի—շենք՝ ենթադրել է, որ երկաթե կապերի նշաններ ունեցող որձաքարերը, ըստ երևույթին, շարունակել են գործածվել նաև հայ Արշակունիների ժամանակ: Իսկ Թորամանյանը այս մասին արել է տարբեր ենթադրություններ: Վերև բերված առաջին վկայության մեջ նա մատնանշում է, որ երկաթակապ որձաքարերը գործածվել են Անիում, հավանորեն, կամսարականների ժամանակ 6-րդ կամ 7-րդ դարերում, իսկ երկրորդ վկայության մեջ, ընդհակառակը, մատնացույց է անում, որ այդ որձաքարերը վերաբերում են եթե ոչ նախակամսարական, գոնե 4-րդ դարի կամսարականների շենքերին:

Իմ կարծիքով, վերոհիշյալ մեր նոր եզրակացությունները Երվանդաշատի, Երվանդակերտի, Արմավիրի և Գառնիի հուշարձանների մասին կարող են նոր լույս սփռել նաև Անիի կամսարականյան կոչվող պարսպի հնագույն որմածքի վրա: Այս վերջինը ևս, ինչպես և Արմավիրի վերոհիշյալ պարիսպներն ու աշտարակը, վերաբերում է, ըստ երևույթին, հայկական ճարտարապետության Երվանդյան ժամանակաշրջանին, այսինքն՝ 3-րդ դարին կամ 2-րդ դարի սկզբներին մեր թվականությունից առաջ:

Ժիշտ է, ուրարտական ժամանակներում ես սովորական էր մեծազանգված տաշված որձաքարերի գործածությունը, սակայն Ուրարտուի շինություններում այդ որձաքարերը, որքան մեղ հայտնի է, եղել են առանց երկաթե կապերի: Կարելի է հուսալ, որ այս խնդրի վերջնական պարզաբանումը կտան, հիմնվելով ուրարտական և նրան հաջորդող հայկական հուշարձանների նոր քննության վրա՝ հնագետները:

* * *

Մեր նոր դիտողությունները Երվանդյան Հայաստանի ճարտարապետական մնացորդների մասին, ինչպես տեսնում ենք, հնաբանությունն են տալիս ենթադրելու, որ բացի Երվանդա-

շատից, Երվանդակերտից և Արմավիրից նույն այս հնագույն ժամանակաշրջանի ամրացրած կենտրոնավայրեր են հղել նաև Գառնին և Անին:

Հարկավ, ավելի քան հավանական կարելի է համարել, որ Երվանդյան Հայաստանի կուլտուրայի մնացորդներ կգտնվեն նաև այլ վայրերում: Արդ՝ նկատի առնելով հնագետների կողմից անտեսված վաղադույն այդ կուլտուրայի բացառիկ կարևորութունը՝ ավելորդ չեմ համարում տալ Երվանդյանների մասին մի քանի կարևոր տեղեկություններ, որ հայտնի են օտար աղբյուրներից:

Իմ «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» առաջին հատորում արդեն մանրամասն հիշատակված էր, որ Երվանդյանների ժառանգական իշխանությունը հաստատվել էր պատմական Հայաստանի մեծագույն մասում դեռևս Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ: Ինչպես հայտնի է, Քսենոփոնի ու Տասը հազար հույն զորքի նահանջի ժամանակ (401—400 թ. նախքան մեր թվ.) Արմենիայի սատրապն էր Օրոնտասը կամ Երվանդը, որը պարսկական բարձր ազնվականություն՝ Վիդարնայի սերունդիցն էր: Այս տոհմը շարունակել էր իշխել Մեծ Հայքում նաև Աղեքսանդր Մակեդոնացու և նրա հաջորդների ժամանակ 4-րդ դարի երկրորդ կիսում (մեր թվ. ա.): Սելևկյանների ժամանակ, ըստ երևույթին, 3-րդ դարում, Երվանդյանները, որոնք այդ ժամանակ միաձուլվել էին, հավանորեն, արմենների հետ՝ գրավել էին Արարատյան դաշտը և այստեղ նախ Արմավիրը ու ապա Երվանդաշատը դառել էին Գրանց թագավորության թronանիստ կենտրոնը: Մրանց իշխանությունը, որ տևել էր Մեծ Հայքում մոտ երեք դար՝ վերջ էր դրել երկրորդ դարի սկզբներում (մեր թվ. ա.) Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշես Ա-ը:¹

Իմ նույն աշխատության մեջ ես նաև մատնացույց էի արել, որ Երվանդյան այս թագավորությունն է այն հին Արարատյան թագավորությունը, որի մասին աղոտ հիշողություններ պահպանված են Պորենացու Պատմության մեջ:

Ըստ Պորենացու և Հովհաննես կաթողիկոսի վկայությունների² Հայկ Նահապետի որդին ու հաջորդը, Արմենակը, հոր

¹ Տես «Քննական տեսություն», Երևան, 1944, էջ 84, 97, 104 և 126:

² Պորենացի, I, ԺԲ ու Ի և Հովհաննես կաթողիկոս, Թիֆլիս, 1912, էջ 18—19:

մահից հետո գաղթում է հյուսիս-արևելք, գրավում է Արարատյան գաղաը և, բնակութուն հաստատելով այս դաշտի հյուսիսակողմի մի բարձր լեռան ստորոտում՝ լեռը իր անունով կոչում է Արագած, իսկ կալվածը՝ Արագածոտն:

Սրա որդին և հաջորդը, Արամայիսը, այս նույն դաշտում, Երասխ գետի ափին, մի բլրի վրա պինդ և մեծ քարերից շինում է իր համար բնակավայր, որը իր անունով կոչում է Արմավիր:

Արամայիսի որդին, Ամասիան, բնակվում է նույնպես Արմավիրում, որը քաղաքական կենտրոնն է դառնում Հայկազնյան նահապետների և ապա Թագավորների Սա ունենում է երեք որդի՝ Գեղամ, Փառուխ և Յուլակ: Թողնելով Գեղամին Արմավիրում՝ Ամասիան գնում է Մասիս լեռների կողմը և շինում է այնտեղ երկու բնակատեղի, մեկը արևելակողմում, լեռան ստորոտից բխող աղբյուրների ակունքների մոտ, իսկ մյուսը՝ այդ տեղից դեպի արևմուտք ու նրանից հեռու՝ հետևակ մարդի մեկ ու կես մեծ օրվա ճանապարհի չափ:¹ Նա տալիս է այս բնակատեղերը իր երկու որդիներին՝ Փառուխին և Յուլակին, որոնք բնակութուն են հաստատում այնտեղ և այս տեղերը կոչում են իրենց անունով Փառախոտ ու Յուլակերա:

Հետևելով իր հոր օրինակին՝ Գեղամը ևս թողնում է Արմավիրում իր որդուն՝ Հարմային և ինքը գնում է մի ուրիշ լեռան արևելյան-հյուսիսային կողմերը և այնտեղ, ծովակի ափին, շինում է նոր բնակավայր, որ կոչում է իր անունով Գեղարքունի: Այստեղից նա իջնում է դաշտը և շինում է ամուր ձորակի մեջ մի ձեռակերտ և իր անունով կոչում է Գեղամի, որ հետո նրա թոռան՝ Գառնիկի անունով կոչվում է Գառնի:

Գեղամի որդուն՝ Հարմային հաջորդում են Արմավիրում որդեցորդի՝ Արամը, Արա Գեղեցիկը, Արան, Անուշավանը և սրա հաջորդները: Այս Անուշավանը, ինչպես վկայում է Խորենացին, կոչվում է Սոսանվեր, որովհետև նա նվիրված էր Արմավիր քաղաքում Արմենակի սոսի ծառերին, որոնց տերևների խշխշոցի և երեւումների համեմատ Հայկազանց աշխարհում արվում էին գուշակութուններ:

Խորենացու այս վկայութունները Արմենակի ու նրա սերունդի տարածման ու գաղթավայրերի մասին Այրարատում

¹ Տես իմ աշխատութունը «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», Երևան, 1936, էջ 29—30 և ն:

հայազետներին շատերը համարել են հնարված ուշ ժամանակներում և զուրկ պատմական նշանակությունից¹ Այս տեսակետը, ինչպես պարզված է այժմ, ընդունելի չէ:

Թեև Հայկազանց նահապետների անունները վերոհիշյալ վկայություններում, մեծ մասամբ, կազմված են արվեստական կերպով, սակայն Պորենացու հաղորդած տեղեկությունների հիմքը պատմական է և նրանց մեջ պահված են հայ ժողովրդի Արատյան դաշտ մտնելու և այնտեղ տարածվելու հիշողությունները:

Իմ նորագույն աշխատությունները ևս և, մասնավորապես, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունների իմ նոր լուսաբանությունը նույնպես հաստատում են, որ Արմավիրը եղել է, իրապես, Հին Հայաստանի հնագույն աթոռանիստ կենտրոնը Այրարատում և որ նրա մեջ, Ապոլլոնի ու Արտեմիսի տաճարում, կարող էին, իրոք, սոսիների սրբազան ծառաստանի տերևների խշշոցից զանազան գուշակություններ արվել, ինչպես այդ վկայում է Պորենացին:

Պատմահոր մոտ սխալ է հարկավ Հայկազունների ժամանակագրությունը, որ նա կազմել է արվեստական կերպով երբայցիների, քաղցեացիների նահապետների և մարաց թագավորների ցանկերի համեմատ: Իսկ, իրապես, նրա Պատմության Հայկազնյան Արմենակի ու սրա հաջորդների մասին հիշողությունները վերաբերում են, ինչպես դժվար չէ կռահել, երրորդ դարի անցքերին մեր թվականությունից առաջ, երբ արմենները Երվանդյանների առաջնորդությամբ զրավել էին Արարատյան դաշտը և Արմավիրը դարձրել էին նոր իշխանության աթոռանիստ կենտրոնը:

Արդ՝ մեր այս եզրակացությունը Հայկազանց ու Երվանդյան իշխանությունների նույնը լինելու մասին, անշուշտ, խիստ կարևոր է ու հետաքրքիր: Ընդունելով, որ Պորենացու վերոհիշյալ վկայություններն իրենց որոշ մանրամասնություններով պատմական հիշողություններ են՝ կարելի է անել նաև այլ ուշագրավ կռահումներ:

Պորենացին, ինչպես վերև տեսանք, վկայում է միաժամա-

¹ Տե՛ս Ա. Մ. Գրեգորյան, Քննական պատմություն հայոց, Կ. Գլխ., 1880, էջ 146 և՛. Դ. Халатьянц, Армянский эпос, Москва, 1896, էջ 122—125 և ուրիշ:

նակ, որ Հայկազունների ժամանակ Այրարատում հիմնված են եղել, րացի Արմավիրից, նաև Գառնին, Յուլիկերտը և Փառախոտը: Ես կարծում եմ, որ զուրկ չէ պատմական հիմունքից Խորենացու նաև այս վկայությունը: Եվ, իրավի, նրա այս վկայությունը կարող է այժմ նեցուկ ծառայել մեր նոր հետևությունը Գառնիի ամրոցի ու տաճարի կառուցման մասին Երվանդյանների ժամանակ, որոնք Խորենացու մոտ անվանված են Հայկազուններ:

Խորենացու հաղորդած տեղեկությունները կարևոր են, րացի այդ, մի այլ տեսակետից: Վերև մենք ենթադրեցինք, որ Երվանդաշատի, Գառնիի և, հավանորեն, նաև Արմավիրի ու Անիի մեր նշած հուշարձանները վերարերում են Երվանդյան ժամանակաշրջանի շինարարությանը: Արդ՝ ուղադրավ է, որ Խորենացու վկայություններից կարելի է ամենայն հավանականությամբ նույնպես հետևեցնել, որ նույն այս վաղագույն ժամանակաշրջանին կարող են վերագրվել ոչ միայն այդ տեղերի հուշարձանները, այլև Ձողկերտ-Յուլիկերտի և Փառախոտի, որոնց տեղադրությունը մանրամասն քննված ու որոշված էր իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ:¹

Անշուշտ, այս երկու վայրերի հնագիտական միացորդների հաստատուն ու հիմնավորված ուսումնասիրությունները ևս պետք է տան հնագիտական մեր հիմնարկները, ուղարկելով այդ վայրերը գիտական հատուկ արշավախմբեր:

* * *

Երվանդյանների կամ Հայկազունների ժամանակաշրջանի պատմական հուշարձանները, ինչպես վերև տեսանք, հանդիսանում են հայկական կուլտուրայի հնագույն միացորդներ և ունեն, անշուշտ, բացառիկ կարևոր նշանակություն:

Իմ ներկա ուսումնասիրության նոր տվյալները, ինչպես ես հավորված եմ, կռվան ու խթան են ծառայելու հայկական ճարտարապետության ամենահին շրջանի ուղադիր հետազոտման և հարկադրելու են հնագետներին ու արվեստագետներին վերաքննության ենթարկելու վերոհիշյալ հուշարձանների մասին մինչև այժմ եղած ենթադրությունները:

¹ Երևան, 1936, էջ 23—31,

Այդ հուշարձանների մեջ ամենանշանավոր ճարտարապետական կոթողն է, անշուշտ, Գառնիի չքնաղագեղ աաճարը, որը, ըստ մեր նոր լուսարանության, սերտ կապ ունի ոչ թե հռոմեական, այլ հելլենիստական արվեստի, ու նաև ուրարտական հին շինարարության հետ: Այս վերին աստիճանի գեղարվեստական ու գեղեցիկ շենքը, որ հելլենիստական-հայկական կուլտուրայի եզակի նմուշն է ողջ Սոփեստական Միության մեջ, ինչպես ճիշտ մատնանշել է Թորամանյանը, իր բոլոր կատարելություններով կարող է համարվել Հայաստանի գեղարվեստի թագուհին:

Հայկական մեծ անցյալի այս փառահեղ մնացորդը հայ ժողովուրդը պետք է պահի ամենամեծ խնամքով: Եվ ես չեմ կասկածում, որ վաղ թե ուշ մեր գիտական հիմնարկներն ամեն ջանք գործ կդնեն, որ կարող ու ձեռնհաս արվեստագետները տան նրա մանրամասն ու ճշգրիտ վերակազմությունը: Իսկ այդ, ինչպես վերև տեսանք, միանգամայն հնարավոր է համարում լուրջ ու ձեռնհաս մասնագետ Դյուրուման:

Ուստի կարելի է հուսալ, որ կգա մի օր, երբ վերակառուցված Գառնիի տաճարը կդառնա Սոփեստական Հայաստանի հոյակապ զարդերից մեկը:

ГРЕЧЕСКАЯ НАДПИСЬ ГАРНИ И ВРЕМЯ ПОСТРОЙКИ ГАРНИЙСКОГО ЯЗЫЧЕСКОГО ХРАМА¹

(Краткое содержание)

1. В 1945 г. летом на кладбище селения Гарни был найден большой надгробный камень, на котором имелась греческая надпись. Оказалось, что камень этот, принадлежащий гарнийскому языческому храму, был перевезен сюда из близлежащей мельницы.

Надпись, состоящая из 9 строк, вырезана монументальными буквами на правой стороне базальтового камня (1,30×0,80×0,60 м). Величина букв первой строки 0,05 м, а последней—0,025 м.

Для установления текста надписи я пользовался несколькими фотографиями, но, к сожалению, не имел в своем распоряжении эстампажей с надписи.

Надпись местами значительно пострадала. Камень обломан с трех сторон, кроме левой.

Предположительно текст надписи восстанавливается в следующем виде:

1. Ἡλῖος [Τιριδάτης βασιλεὺς]
2. Μεγάλης Ἀρμενίας ἀνά[σσων]
3. ὡς δεσπότης α[ὐ] [ἔ]κτισε να[όν]
4. βασιλεῖ(σ)α τὸν ἀνίκητον κάσ[τει]
5. α[ὐ]τοῦ ἐ[ξ] ἄντης τῆς βασιλεί[ας]
6. με[γαλ]ε(ί)ας. ὑπὸ ἐ[ξ]ουσίᾳ στε[γ]άν[ου]
7. λίτουργος τῇ μεγάλῃ σ[έ]μνῃ (?)
8. μέ[λε]α ματῆ[τ]ω καὶ εὐχ[αρι]στίαν]
9. τοῦ μαρτυροῦ.

¹ Доложено на пленарном заседании юбилейной научной сессии Ереванского Государственного Университета имени В. М. Молотова 22 апреля 1946 г.

Таким образом, согласно предлагаемому мною дополнению представляется возможным дать следующий перевод надписи:

„Элий Тиридат, царь Великой Армении, властвуя в качестве верховного владыки, вновь построил храм, неприступный, для царевны, своей сестры, по просьбе великой царицы. Под покровом строения пусть священнослужитель слагает песнопения святому и благодарение за благовествование“.

Новонайденная надпись, как не трудно заключить из ее содержания, должна быть отнесена к первой четверти 4-го века и приписана Тиридату Великому, при котором совершилось обращение Армении в христианство. Этот Тиридат, как известно, будучи малолетним, был принужден бежать к римлянам и получил у них римское воспитание. Поэтому я считаю вполне вероятным, что Тиридат Великий носил не имя Гелий (Ἡλιος=„солнце“), как некоторые предполагают, а римское имя Элий (Aelius).

В конце второй строки сохранившиеся буквы ἀνα... я предлагаю дополнить и читать ἀνά [σσω] „властвуя“. Указание надписи, что Тиридат реставрировал храм, имея власть верховного владыки, быть может, объясняется тем, что в непосредственном его управлении находилась в то время не вся область Гарни, а лишь гарнийская царская крепость.

Последнее слово седьмой строки σ[έμν] спорно и сомнительно. Я считаю вероятным, что это слово должно было иметь приблизительно такое или же аналогичное значение.

Имеющиеся в 7-ой, 8-ой и 9-ой строках слова—λειτουργός (=λειτουργός) „служитель, священнослужитель“, εὐχαριστία „благодарение“ и μαρτύριον „свидетельствование, благовествование, проповедь Евангелия“—употребительные в церковно-христианских произведениях поздних времен, определенно подтверждают, что надпись должна быть отнесена не к эпохе Тиридата I, а Тиридата III Великого.

Конечно, моя интерпретация может оказаться в том

или другом пункте спорной, но все же я считаю, что общий смысл надписи разъяснен мною правильно.

2. Вышеприведенный перевод надписи интересен тем, что он находится в полном соответствии с свидетельством Моисея Хоренского, приписывающего греческую надпись о постройке гарнийского храма Тиридату Великому.

„Около этого времени [т. е. около 325 г.],—сообщает Хоренский.—Тиридат закончил постройку крепости Гарни из базальтовых тесаных камней, скрепленных железными скобами и свинцом. В ней он выстроил также летнюю дачу с барельефами, чудесною резьбою и горельефами, для сестры своей Хосровидухт, начертав в ней на память о себе надпись греческими письменами“.¹

Хоренский, повидимому, сам лично видевший и читавший гарнийскую греческую надпись, совершенно правильно указывает, что эта надпись принадлежала Тиридату Великому. Однако, как можно теперь заключить из содержания подлинной надписи, от его внимания ускользнуло указание надписи, что крепость и храм Гарни были построены задолго до Тиридаты Великого и что этот последний лишь восстановил их для своей сестры Хосровидухт.

Хоренский допустил и другую ошибку. Он счел языческий храм внутри гарнийской крепости за летнюю дачу Хосровидухт. Как известно, также и архитектор Тораманян, находясь, повидимому, под влиянием Моисея Хоренского, считал вполне вероятным, что строение это могло быть летней дачей Хосровидухт или же царской приемной залой Тиридаты.²

Новонайденная греческая надпись, как мы теперь видим, определенно указывает, что находящееся в гарнийской крепости строение, существовавшее до Тиридаты Великого, как совершенно правильно полагают почти все ученые,

¹ Хоренский, II, 90.

² Т. Тораманян, Материалы по истории армянской архитектуры, Ереван, 1942, стр. 83, 85, 261, 282, 357.

было, в действительности, языческим храмом, построенным до принятия христианства армянами.

3. В новонайденной надписи, согласно предложенному мною толкованию, упоминаются родная сестра Тиридата и его жена „великая царица“. Эти лица, как не трудно догадаться, тождественны с царевной Хосровидухт и царей Ашхен, упомянутыми впервые у Агафангела.

Установление этого факта очень важно, так как Абе-гян в своей „Истории древнеармянской литературы“ сильно преуменьшает историческую ценность Агафангела и пытается доказать, что в 3-ем веке нашей эры вовсе не было Хосрова царя и что упомянутый в исторических произведениях отец Тиридата III, Хосров Великий, есть, в действительности, вымышленное фиктивное лицо древнеармянского эпоса.¹

Это утверждение Абе-гяна, как подробно выяснено в настоящем исследовании, лишено всякого основания. В третьем столетии нашей эры в Армении было два царя Хосрова: Хосров I, сын Вагарша, и Хосров II, отец Тиридата Великого. Поэтому можно с уверенностью заключить, что упомянутая в греческой надписи сестра Тиридата Великого была дочерью не фиктивного, а реального Хосрова II и называлась, как правильно свидетельствуют Агафангел и Моисей Хоренский, „Хосрови-духт“ („духт“=дочь), что значит „дочь Хосрова“.

4. Приурочение надписи насадителю христианства в Армении Тиридату Великому дает возможность датировку ее отнести ко времени утверждения в Армении христианства.

Но, к сожалению, время обращения армян в христианство еще не выяснено окончательно. Крещение армян и царя Тиридата обычно возводят к 301—304 гг. Однако, не-

¹ См. М. Абе-гян, История древнеармянской литературы, книга первая, Ереван, 1944, стр. 166 и 591—603 (на арм. яз.).

которые ученые указывают и другие даты—276, 285—295 или даже 305—311 гг. Недавно вышла по этому же вопросу статья С. Малхасяна, который полагает, что утверждение христианства в Армении можно установить с полной определенностью в 279 г.¹

В настоящем моем исследовании подробно выяснено, что объявление христианства государственной религией армян объясняется тесной вассальной связью Армении с Восточно-Римской империей. Из свидетельств Истории Агафангела ясно видно,² что гонения в Армении на христиан были отголоском тех жестоких гонений, которые имели место в империи в последние годы царствования Диоклетиана (284—305). Отношение к христианству резко изменилось к лучшему после 313 года, когда в силу Миланского эдикта христианство было признано свободной и равноправной религией империи.

В связи со всем этим, заслуживают особого внимания свидетельства Хоренского и Жития Нерсеса,³ в которых сообщается, что Григорий Просветитель воссел на престол святого апостола Фаддея на семнадцатом или же восемнадцатом году царствования Тиридата (298—330), т. е. в 314/315 или 315/316 г.

Основываясь на этих данных, как мы видим, можно заключить, что обращение армян в христианство совершилось или в 314/315 г. или же в 315/316 г.

А если это так, то надпись Тиридата может быть датирована 315—330 гг., т. е. временем после утверждения в Армении христианства и до смерти Тиридата Великого, последовавшей приблизительно в 330 г. С этим согласуется и вышеприведенное свидетельство Хоренского, в котором время этой надписи указано в двадцатых годах 4-го столетия.

¹ См. С. Малхасян, „Когда армяне приняли христианство“? Журнал „Эчмиадзин“, 1944, № 1, стр. 22—26 (на арм. яз.).

² Агафангел, изд. 1913 г., III, 38, стр. 25. XII, 129, стр. 75. XIV 154, стр. 87 и XV, 161, стр. 90.

³ Хоренский, II, 91 и Житие Нерсеса, Венеция, 1853, стр. 9.

5. Мне кажется, что предложенные мною толкования гарнийской и армавирских греческих надписей могут служить исходным пунктом для новой постановки вопроса о времени постройки крепости и языческого храма в Гарни.

Как известно, еще в первой половине 19-го века крепостные постройки Гарни были обследованы и описаны европейскими путешественниками—Морьером, Портером, Дюбуа и другими. Все они дают восторженные отзывы об античном храме Гарни и относят этот памятник к ранней эпохе римского искусства.

Систематические разведки в Гарни, связанные с раскопками храма, были произведены в 1910—1911 гг. Н. Я. Марром при участии Я. И. Смирнова и архитектора-художника К. К. Романова. Марр и Смирнов считали этот языческий храм римской постройкой Аршакидской эпохи, именно, 2-го или 3-го века нашей эры.

Архитектор Тораманян, считавший гарнийский храм царской приёмной залой, ее постройку приписывал в своих старых работах Тиридату Великому (298—330), а в позднейших трудах—Тиридату I, царствовавшему во второй половине 1-го века нашей эры.¹ Это же второе мнение пытался обосновать и доказать также и архитектор Н. Буниatian путем археологически-архитектурного изучения памятника.² И этого же мнения придерживаются и теперь как историки, так и археологи.

Эта господствующая в научных трудах точка зрения, как я полагаю, крайне спорна и должна быть подвергнута коренному пересмотру.

6. Ученые, относящие языческий храм Гарни к эпохе Армянских Аршакидов, совершенно упустили из виду, что гарнийская крепость и находящийся в ней храм существовали до воцарения Аршакидов в Армении.

¹ См. Материалы, стр. 167, 174.

² См. Н. Буниatian, Языческий храм при дворце Трдата в крепости Гарни, Ереван, 1933, стр. 15—25.

По словам Тацита (Апп. XII, 45), еще в 51-ом году нашей эры, когда Радамист, сын царя Иберии Фарасмана, напал на Митридата, царствовавшего в Армении, этот последний, застигнутый врасплох, укрылся в крепости Гарни (in castellum Gorneas). Из подробного рассказа Тацита видно, что Гарни был в то время недоступной крепостью, окруженной неприступными стенами.

Не трудно также усмотреть, что еще в то время, до воцарения Аршакидов в Армении, внутри крепости находились и дворцовые постройки и языческий храм. Это видно из того, что крепостные стены Гарни такой же техники и времени, как и языческий храм. Они сооружены из огромных тесаных базальтовых камней, скрепленных железными скобами.

Трудно, конечно, предположить, что монументальные памятники Гарни могли быть построены в смутную эпоху первой половины 1-го века нашей эры, когда в Армении, после прекращения национальной династии Артаксиадов, царствовали иноплеменные цари, назначавшиеся Римом. Трудно также себе представить, чтобы эти памятники могли быть воздвигнуты во время междоусобиц в Армении при слабых преемниках Артаксии II (30—20 до н. э.). А если это так, то не трудно заключить, что совершенно проблематично предположение, будто конструкция и орнаментация гарнийского храма имеют непосредственную связь с римской архитектурой и искусством и будто храм этот выстроен руками римских мастеров, прибывших в Армению вместе с Тиридатом I.

В действительности, гарнийский языческий храм, как не трудно убедиться, является памятником отнюдь не римского, а эллинистического искусства или начальной эпохи Артаксиадов, или же более ранней эпохи Ервандидов.

Следует отметить, что принадлежность гарнийского храма к типу римских храмов архитектор Буниatian пытался обосновать путем археологически-архитектурного изучения памятника. Однако, его указания и разъяснения не только не подтверждают его концепции, а, напротив, ско-

рее устанавливают принадлежность памятника к типу эллинистических храмов.

Любопытны в этом отношении следующие указания Буниатяна:

1. Греческие храмы,—говорит Бунпатян,—„стояли отдельно и были видны со всех сторон. Римские же храмы рассматривались преимущественно со стороны форума или площади, на которую они выходили лицевым фасадом. В этом отношении наш памятник приближается к приемам греческим“.¹
2. „Храм по характеру плана можно отнести к типам греческим, так называемым „гектистильным периптерам“, т. е. храм, окруженный со всех сторон колоннадой и имеющий портик из шести колонн на каждом из торцовых фасадов“ „У римлян отсутствие окружавшей все здание колоннады и непрерывного ступенчатого стилобата до некоторой степени лишало храмы того единства, которое мы наблюдаем в храмах греческих“.²
3. „Ордер храма ионический. В римских храмах этот ордер применялся в редких случаях“.³
4. „База отличается красивым и сочным профилем, но в то же время не содержит слишком мелких частей, чуждых простым ордерам. Ее можно причислить к так называемым „аттическим базам““.⁴
5. „Это тонкое убранство потолка во многом напоминает греческие перекрытия“.⁵

Как эти, так и другие характерные особенности архитектурного стиля храма Гарни, как не трудно убедиться, отнюдь не могут служить доказательством принадлежности памятника к типу римских храмов.

Неубедительны также и объяснения Тораманяна, ко-

¹ См. Н. Буниатян, Языческий храм при дворце Трдата в крепости Гарни, Ереван, 1933, стр. 19.

² Там же, стр. 19 и 18—19.

³ Там же, стр. 20.

⁴ Там же, стр. 20.

⁵ Там же, стр. 24.

торый придерживался приблизительно такого же мнения, как Буниатян.

Предполагая, что строителем гарнийского храма римского типа был Тиридат III, получивший свое воспитание в Римской империи, Тораманян в полном противоречии с этим своим выводом, одновременно указывает, что изваяния построенного Тиридатом храма совершенно чужды и несвойственны римскому искусству.

„Если мы будем рассматривать,—говорит Тораманян,—отдельные части изваяний, то мы найдем, что они, большею частью, чужды римскому искусству. А те части, которые приближаются к приемам римского искусства как своей симметрией, так и своим скульптурным стилем, являются также вынужденными подражаниями, находящимися под влиянием местного стиля“.¹

Я думаю, что даже эти наши беглые наблюдения определенно показывают, что вопрос об архитектурном стиле гарнийского храма нуждается в новом, более углубленном изучении. Тип и архитектурные формы этого храма, как было сказано выше, имеют не римский, а эллинистический характер.

7. При пересмотре вопроса об эпохе античных строений Гарни, археологи и искусствоведы, прежде всего, должны иметь в виду мои недавние научно-исследовательские работы, в которых приводятся новые данные о Ервандидской Армении и ее культуре.

Еще в 1930 году в исследовании моем „О торговле и городах Армении“ было подробно указано, что до Артаксиадов имели свою резиденцию в Айрарате Ервандиды. Было также выяснено, что в конце 3-го или же в начале 2-го века до нашей эры столица Ервандидского царства была перенесена из Армавира в Ервандашат.² Моя недавняя работа „Армавирские греческие надписи в новом освещении“

¹ Тораманян, Материалы по истории армянской архитектуры, стр. 174.

² „О торговле и городах Армении“, Ереван, 1930, стр. 96—98.

окончательно подтвердила это предположение и одновременно дала возможность сделать новые важные и любопытные выводы об Ервандидской Армении.

Благодаря предложенному мною новому толкованию армавирских греческих надписей выяснилось, что в Армавире, который был религиозным центром царства Ервандидов, находился греческий храм Аполлона и Артемиды, служителями и служительницами которого были эллины и эллинизированные туземцы. Выяснилось, кроме того, что после перенесения столицы в основанный Ервандом Последним Ервандашат, Армавир по прежнему оставался религиозным центром страны и в нем царем и верховным жрецом был брат Ерванда Последнего, Митрас. Армавирские греческие надписи свидетельствуют также, что проникновение эллинизма в Великую, или Большую, Армению имело место еще при Ервандидах, которые, породнившись путем браков, вероятно, с Селевкидами, к концу 3-го века до нашей эры были сильно эллинизированы.

Наличие при Ервандидах эллинистической культуры в Центральной Армении является, несомненно, фактом исключительного значения, который должны будут постоянно иметь в виду не только историки, но также и археологи и искусствоведы.

Находясь под влиянием Хоренского и традиционной армянской историографии и считая основателя города Ервандашата, Ерванда Последнего, отпрыском Аршакидской династии, ученые ошибочно полагают, что древности Ервандидской эпохи относятся к 1-му веку нашей эры, т. е. к Аршакидской эпохе. Эта именно основная ошибка является причиной того, что Торамамян, считая крайне редким наличие в Армении дохристианских архитектурных памятников, древнейшую эпоху армянской архитектуры предпологает в 1—5 вв. нашей эры.¹

В действительности же, как теперь выясняется, памятниками армянской архитектуры древнейшей эпохи следует признать древности Ервандашата, Ервандакерта, Гарни, частью Армавира и некоторых других мест. Характер-

¹ Торамамян, Материалы, стр. 84.

ной особенностью архитектуры этой эпохи была одинаковая и особая строительная техника.

Известно, что как крепость и храм Гарни, точно также и сооружения других центров Ервандидской Армении были построены из огромных базальтовых камней, скрепленных друг с другом железными скобами или штифтами, залитыми свинцом. Этим и объясняется, что каменные стены этих древнейших строений сохранились до наших дней.

Из сообщаемых Торамяняном сведений видно, что различие между строительной техникой Ервандашата и Гарни заключалось в том, что в Ервандашате огромные каменные кубы, скрепленные железом, были необтесаны, а в Гарни тесаны. Если это указание Торамяняна подтвердится новым обследованием развалин Ервандашата, то можно будет предположить, что кладка стен гарнийских строений была усовершенствованным способом строительной техники Ервандашата.

Возникновение этого усовершенствованного способа кладки, повидимому, мы должны отнести или ко времени Ервандидов, или же к начальному периоду Артаксиадской эпохи, когда в Армении насаждалась эллинистическая культура при Тигране Великом и его преемниках.

Я считаю более вероятным первое предположение, так как, как мы увидим ниже, из огромных тесаных базальтовых камней, скрепленных железными скобами, были построены в Ервандидскую же эпоху, кроме гарнийского храма, также крепостные стены Ервандидского центра Армавира.

Как правально отмечает Торамянян, такие массивные циклопические стены, сложенные из крупных базальтовых блоков, являлись продолжением и развитием циклопических строений, существовавших в Армении в древнейшие времена.¹

Это интересное указание Торамяняна крайне ценно. В моих предыдущих трудах было уже подробно отмечено

¹ Там же, стр. 85.

но,¹ что древняя культура армянского народа выросла и развилась на основе культурного наследия, полученного им от своих предков урартийцев. От яфетических же своих предков и, главным образом, от урартийцев, они унаследовали металлургию и ремесла. Кроме того, как мы теперь видим, от этих же своих предков они унаследовали также их строительную технику и высокую культуру обработки камня.

8. Ввиду исключительной важности вопроса о древнейших памятниках архитектуры Армении Ервандидской эпохи, в настоящем моем исследовании подробно приведены сообщения Торамадяна о крепостных постройках Ервандашата и Ервандакерта, напоминающих по своей технике крепость и языческий храм Гарни.

Сообщаемые Торамадяном сведения о столице Ервандидского царства представляют, ввиду наших разъяснений, исключительный интерес, так как сохранившиеся в ней архитектурные памятники, отнесенные Торамадяном к Аршакидской эпохе, в действительности, являются памятниками строительного искусства Армении 3-го века до нашей эры и имеют непосредственную теснейшую связь с строительной техникой Урарту.

Заслуживают особого внимания указания Торамадяна на широкое применение железа как в постройках Ервандашата, так и Гарни.² По свидетельству Хоренского (II, 39), пишет Торамадян, Ерванд, построивший город Ервандашат, укрепил вышгород высокими стенами и в середине соорудил медные ворота и железную лестницу снизу до самой двери. Торамадян указывает также, что крепостные постройки как Ервандашата, так и Гарни, выстроены из огромных кубов базальтовых камней, скрепленных друг с другом железными скобами. Такой способ скрепления клад-

¹ См. „Краткий обзор истории древней Армении“, Москва, 1943, стр. 5—6 и „Критический обзор истории армянского народа“ (на армянском яз.), Ереван, 1944, стр. 84.

² Там же, стр. 145—146 и 355.

ки железом, говорит Торамянян, он видел только в Гарни и Ервандашате.

Приведенные указания Торамяняна, конечно, крайне ценны, однако, его предположение, что означенный прием укрепления кладки железом должен быть отнесен к 4-му веку нашей эры, несомненно, ошибочно. На самом деле, как видно из вышеизложенного, этот технический прием применялся в Армении более чем за пятьсот лет до указанного Торамяняном времени, а именно, в 3-ем веке до нашей эры, при Ервандидах.

9. Выяснение вопроса о действительном времени основания города Ервандашата может служить отправным пунктом для определения времени постройки не только крепости и храма Гарни, но также и крепостных стен Армавира и Ани, сооруженных из огромных базальтовых кубов-каменных, на которых сохранились углубления для скрепления кладки железом.

Как известно, в 1880 году А. Д. Ерицовым и А. С. Уваровым были произведены археологические разведки на вершине армавирского холма. Для нас представляет интерес приведенное Уваровым описание крепостных построек, сохранившихся на вершине холма.

„Как прямые стены,—пишет Уваров,—так и стены башни, имеют одну и ту же ширину, аршина в четыре. С внутренней и внешней стороны они облицованы большими квадратными камнями из черно-синеватой базальтовой лавы, правильно обтесанными. Камни эти имеют два аршина в толщину, и в боках заметны углубления для прикрепления каких-нибудь металлических скоб. На лицевой поверхности, по краям, проведена правильная полоска, а затем вся средняя часть выступает вперед в виде босажа (bossage). Таким образом, камни раз сложенные вместе, обрисовывают желобком всю четырехугольную поверхность, отчего босаж резко выдается“..... „Такая кладка стен, как я покажу далее,—пишет Уваров,—тождественна с дру-

гим армянским памятником 4-го века, а, следовательно, эти развалины не древнего Армавира, а какой-то крепости того же 4-го века после Р. Х.¹

Уваров считал крепостные постройки Армавира такой же техники и времени, как крепость и храм Гарни. При этом, следуя Хоренскому и предполагая строителем античных памятников Гарни Тиридата Великого (298—330), он, естественно, считал, что и описанные им крепостные стены Армавира построены также в 4-ом веке.

Эта датировка, основанная на явно ошибочном сообщении Хоренского, конечно, совершенно неприемлема. Тем не менее, указания Уварова на одинаковую технику сооружения обоих памятников заслуживают сугубого внимания.

Согласно нашим вышеприведенным разъяснениям можно считать вполне вероятным, что в Армавире, называвшемся раньше Аргиштихинили и ставшем резиденцией Ервандидского царства, могли быть реставрированы или вновь построены стены крепости и в 3-ем веке до нашей эры. Указание Никольского,² что эти стены имели теску и рустовку урартских построек, не может служить помехой нашему предположению, так как строительная техника Ервандидской эпохи, как было отмечено выше, была продолжением и развитием техники урартского времени.

Этот вопрос нуждается, конечно, в специальном обследовании со стороны археологов и архитекторов, которые одновременно должны также выяснить, применялось ли прикрепление кладки железными скобами, обычное в Ервандидской Армении, также и в Урарту.

Надо отметить, что неправильная датировка архитектурных памятников Ервандидской эпохи привело к неправильным выводам также и К. В. Тревер.

В своей рецензии по поводу книги Пиотровского

¹ См. Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, стр. 73—74. Ср. А. С. Уваров, Исследование местности, на которой предполагались развалины Армавира. Протоколы Подготовительного Комитета V Арх. съезда в Тифлисе, Москва, 1882, стр. 443 и 444.

² См. М. В. Никольский, Материалы по археологии Кавказа, V, стр. 57.

„История и культура Урарту“ Тревер ставит очень интересный вопрос о генетической связи между архитектурой урартского храма в Мусасире и архитектурой храма в Гарни.

„И тут и там,—указывает она,¹—здание построено по одному и тому же общему плану: храм с двускатной крышей, фронтоны которого поддерживаются круглыми в сечении столбами или колоннами, и ведущая к храму лестница“.

К. В. Тревер полагает, что храм Гарни, имеющий существенные признаки урартских храмов, представляет собою явление уже вторичное, вернувшееся в Армению через посредство Рима.

Мне кажется, что и эта проблема получает теперь совершенно новое освещение. Если указание К. В. Тревер об урартском плане гарнийского храма подтвердится, то придется допустить, что и это существенное сходство, как и вышеотмеченная строительная техника, Ервандидской Арменией были унаследованы от урартийцев.

10. Подлежит пересмотру, по моему мнению, также вопрос об огромных базальтовых камнях, найденных в Ани, которые, подобно аналогичным камням Ервандашата, Армавира и Гарни, имеют углубления для прикрепления металлических скоб. Эти кубы-камни подробно упомянуты и описаны Н. Я. Марром в его капитальной работе „Ани“.² Они сохранились, как полагает Марр, с эпохи Урартского царства.

„Только одна деталь в отделке,—пишет Марр,—именно углубления, так называемые ласточкины хвосты, несомненно, служившие для скрепления кладки металлом, могли бы внушить мысль, не пользовались ли тем же архаичным материалом еще аршакидские ар-

¹ См. Известия Академии Наук СССР—серия истории и философии, т. II, № 2, Москва, 1945, стр. 120.

² См. Н. Я. Марр, Ани, Ленинград—Москва. 1934, стр. 15 и 49.

мянские цари раньше для возведения крепостных стен. Способ такого цементирования кубов-камней в Армении наблюден пока в раскопанном в Гарни языческом храме 2-го или 3-го в., т. е. эпохи древнего армянского царства. Для доследования вопроса надлежит привлечь и напластования различных позднейших эпох и в крепостных стенах Ванской скалы, халдской, если не урартской, постройки".¹

Как видно из приведенной цитаты, Марр, относивший храм Гарни ко 2-му или 3-му вв. нашей эры, предполагал, что вышеозначенные камни, урартской, вероятно, эпохи, продолжали существовать также и в эпоху армянских Аршакидов.

Однако, Тораманяном, обратившим также внимание на эти же камни, были высказаны различные предположения. Он относил эти камни к докамсараканской эпохе или же к 4-му веку нашей эры, а в своих более поздних трудах—к 6—7 вв. нашей эры.²

Я думаю, что новые выводы настоящего исследования об архитектурных памятниках Ервандашата, Ервандакерта, Армавира и Гарни проливают свет и на кубы-камни со следами металлических скоб, найденные в Ани. Эта особая техника сооружения стен, как было указано выше, по видимому, должна быть отнесена к Ервандидской эпохе, т. е. к 3-му веку или началу 2-го века до нашей эры.

Хотя и в Урартском царстве массивные циклопические стены из тесаных камней были распространенным видом строительства, однако, в урартских постройках кладка стен производилась, насколько мне известно, без скрепления металлическими скобами.

Можно надеяться, что окончательное решение этого вопроса дадут археологи, основываясь на новом обследовании памятников урартской и ервандидской эпох.

11. Полученные нами новые выводы об археологиче-

¹ Там же, стр. 49.

² См. Материалы, стр. 146 и 331.

ских памятниках Ервандидской Армении дают возможность предположить, что кроме Ервандашата, Ервандакерта и Армавира укрепленными центрами Ервандидской эпохи были также Гарни и Ани. Возможно, конечно, что вещественные памятники Ервандидской культуры будут найдены и в других местах.

Означенная культура, неправильно датированная археологами, как мы видели, представляет исключительный интерес. Поэтому я считаю нелишним привести вкратце наиболее важные сведения об Ервандидской Армении, известные нам из свидетельств античных авторов.

В первом томе моего „Критического обзора истории армянского народа“ было уже подробно упомянуто, что наследственная власть династии Ервандидов, или Оронтидов, постепенно упрочилась в большей части исторической Армении в эпоху владычества Ахеменидской Персии. Как известно, во время отступления Ксенофонта и Десяти тысяч греков через Армению к Черному морю (в 401—400 г. до н. э.) сатрапом Армении был Оронт—Ерванд, потомок Гидарна.

Ервандиды продолжали властвовать в Великой, или Большой, Армении также и после завоевания Персии Александром Македонским. В Селевкидскую эпоху эта династия, породнившаяся и ассимилировавшаяся с местной знатью, заняла в третьем веке до нашей эры Айраратскую равнину и резиденциями их царства стали здесь сначала Армавир, а затем Ервандашат. Последним царем этой династии, властвовавшей в Армении около трех столетий, был Ерванд Последний, который в начале 2-го века до нашей эры был свергнут Артаксием I, основателем династии Артаксиадов.¹

В названной моей работе было также указано, что Ервандидское царство, очевидно, есть то Айраратское царство, о котором сохранились смутные воспоминания в Истории Моисея Хоренского.

Согласно свидетельствам Хоренского и Иоанна Като-

¹ См. мою работу „Критический обзор истории армянского народа“, Ереван, 1944, т. 1, стр. 64, 97, 104 и 126.

ликоса,¹ сын и преемник Хайка, Арменак, после смерти отца отправился на северо-восток, занял там Айратскую равнину и, поселившись у подошвы высокой горы, назвал последнюю по своему имени Арагац, а свои новые владения—Арагацотн.

Сын и преемник Арменака, Арамаис, строит себе жилище в этой же равнине, на берегу реки Ерасха, и называет его по своему имени Армавир.

Сын Арамаиса, Амасия, поселился также в Армавире, ставшем резиденцией Хайкидской династии. У него было три сына—Гегама, Пароха и Цолака. Оставив Гегама в Армавире, Амасия отправляется к горам Масис и строит там два местожительства: одно на востоке, близ истоков ключей, бьющих у подошвы горы, а другое—на западе от этого места, на расстоянии полуторадневной большой ходьбы мужа-пешехода.² Эти местожительства он отдает своим двум сыновьям—Пароху и Цолаку, которые, поселившись там, называли те места своими именами—Парахот и Цолакерт.

Следуя примеру отца, также и Гегама оставляет в Армавире своего сына Хармая, а сам отправляется к северо-восточным окраинам другой горы и там, на берегу озера, строит новое местожительство, которое называет своим именем Гегаркуни. Оттуда он спускается на равнину, строит в небольшом неприступном ущелье усадьбу и называет ее своим именем Гегами, что впоследствии по имени его внука Гарника назывался Гарни.

После Хармая, сына Гегама, властвовали в Армавире его сын и внуки—Арам, Арай Прекрасный, Арай, Анушаван и преемники последнего. Этот Анушаван, как сообщает Хоренский, был прозван Сос'ом („платан“), так как он был посвящен платанам Арменака в Армавире. По шелесту листьев этих деревьев и колебаниям их в земле хайкидов совершались гадания.

¹ Хоренский, I. 12 и 20 и Иоани Католикос, изд. 1912 г., стр. 16—19.

² См. мою работу „Главные пути древней Армении“, Ереван, 1936, стр. 29—30 и сл.

Приведенные свидетельства Хоренского о переселении и расселении Арменака и его потомства в Айрарате многие из арменоведов считают измышлениями, лишенными исторического значения. Эта точка зрения считается теперь неприемлемой.

Хотя в приведенных свидетельствах Хоренского генеалогия армянских родоначальников Хайкидов, большею частью, составлена искусственно, однако, как теперь выяснено, эти свидетельства носят в своей основе народно-эпический характер и в них сохранились смутные воспоминания о размножении и расселении в Айраратской равнине предков армянского народа.

Мои недавние труды и, в частности, мое исследование „Армавирские греческие надписи в новом освещении“, в свою очередь подтверждают, что Армавир был в Айрарате древнейшей столицей Армении. И вполне вероятно, что в ней, в храме Аполлона и Артемиды, могли быть предметом гадания шелест и колебания листьев священных платанов, как об этом свидетельствует Мойсей Хоренский.

У отца армянской истории, несомненно, спорна и ошибочна генеалогия Хайкидов, искусственно составленная им в соответствии с родословными рядами родоначальников евреев и халдеев и мидийских царей. Однако, вышеприведенные его сообщения о родоначальнике армянского народа Арменаке и его преемниках, как не трудно догадаться, должны быть отнесены к событиям 3-го века до нашей эры, т. е. к той эпохе, когда под верховенством Ервандидов была впервые занята и заселена предками армян Айраратская равнина и Армавир стал здесь резиденцией Ервандидского царства.

Это заключение наше о тождестве Хайкидов, господствовавших в Армави́ре, с Ервандидами, важно и крайне любопытно. Если предположение наше о народно-эпической основе вышеизложенных сообщений Хоренского правильно, то мы можем, основываясь на них, сделать и другие выводы.

Как мы видели, Хоренский определенно свидетель-

ствуется, что в Айрарате предками Арменака были основаны, кроме Армавира, также Гарни, Цолакерт и Парахот. Мне кажется, что и эта часть сообщения Хоренского имеет историческое основание. И, действительно, подтверждением правильности этого сообщения может теперь служить новая наша концепция о постройке крепости и храма Гарни в эпоху Ервандидов, именуемых в Истории Хоренского Хайкидами.

Сообщаемые Хоренским сведения ценны, кроме того, и с другой точки зрения. Как мы предположили выше, архитектурные памятники Ервандашата, Ервандакерта и Гарни, отчасти и Армавира и Ани, должны быть отнесены к раннему периоду архитектуры древней Армении, к эпохе царствования Ервандидов. Следует отметить, что, имея в виду сообщения Хоренского, можно также предположить, что, вероятно, к этой же эпохе восходят и архитектурные памятники ЦолакERTA и Парахота, местоположение которых было подробно выяснено в моем исследовании „Главные пути древней Армении“.¹

Для окончательного выяснения и этого вопроса, необходимо, несомненно, произвести археологические изыскания на месте, отправив туда специальную экспедицию.

12. Вышеуказанные памятники эпохи Ервандидов, или же Хайкидов по Моисею Хоренскому, как было сказано выше, являются наиболее ранними архитектурными остатками древнеармянской культуры и имеют исключительно важное значение.

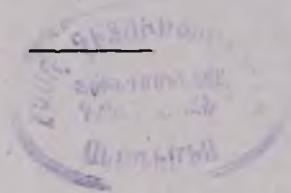
Полученные нами новые выводы об этих памятниках, как я надеюсь, будут служить стимулом для более тщательного изучения древнейшего периода армянской архитектуры и понудят археологов и архитекторов-искусствоведов подвергнуть пересмотру укоренившиеся ошибочные мнения об архитектуре Ервандидской эпохи.

Среди рассмотренных нами памятников представляет

¹ Ереван, 1936, стр. 23—31.

исключительную ценность античный храм Гарни, который, согласно новым данным настоящего исследования, имеет характерные особенности эллинистических храмов, своими корнями уходит в урартскую эпоху и имеет несомненную связь с строительной техникой Урарту.

Это, несомненно, единственный во всем Советском Союзе архитектурный памятник эллинистической эпохи. Поэтому этот драгоценный уникум армянский народ должен беречь с особой заботой. И можно, конечно, надеяться, что учреждения Советской Армении примут реальные меры надлежащей охраны памятника и предложат компетентным архитекторам-искусствооведам дать научную и точную реконструкцию храма.

Подписано к печати 16/VII 1946 г., объем 3 $\frac{1}{4}$ п/л, в п. л. 38400 п. знак;
ВФ 10935. Заказ № 532, тираж 3000.

Типография АН Арм. ССР, Ереван, ул. Абовян, 104.

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. գրադ.

220034616

